

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

10194

299.1
5-43

232

պս

ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՎԵՐԱՅ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆՑ

Ի ՄԿՏԻՉ ԷՄԻՆԵԱՆԷ

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ա Ց

Ի ԳՈՂՂԻՍԿԱՆ ԲՆԱԳՐԷ

ՅՈՂՋԱՆՆԷԾ ՊՐ. Տ. ԿՐՏ. ՏԷՐՈՆԵՍ

ՅԱՐԲԱԷ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Զ. Ս. ԱՍՏՈՂՈՅԱՆԻ

1875 — ՌԻՅԵ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայոց պատմութեան վերաբերեալ հին և նոր նշա-
նաւոր դէպքերն ըստ մեծի մասին գրի առնողներ պա-
կաս եղած չեն . Ազգին քրիստոնէութեամբ լուսաւո-
րուած ժամանակէն՝ Տրդատ թագաւորին ատենադպիրն
Ագաթանգեղոս՝ նոյն լուսաւորութեան պատմութիւնը
գրած է աչքով տեսածն ու ականջով լսածը ժողովելով .
անկէջ ետքը Զենոբ պատմագիրն . այն ալ պատմածնե-
րուն ժամանակակից , որ իր գործը նամակի ձեւով ուրիշ
ժամանակակիցի մը կ'ուզէ : Ատոնցմէ ետքը կուդա) խո-
րենացին՝ որ ազգին բնդհանուր պատմութիւն մը շինելու
ձեռք զարնելով , մեծ հետադոտութեամբ հին ժամա-
նակներու մեր ազգին վերաբերեալ դէպքերը պատմող
հեղինակներու գրածներէն ժողովելով՝ իրեն պատմու-
թիւնը կը յօրինէ . Անկէջ ետքը պատմիչները կը շատ-
նան , եւ առանց յստուկ պատմաբանի քիչ ժամանակ
կ'անցնի : Մինչև մօտ ատեններս ազգային պատմիչներ
պակաս չեն , որոց մէջէն բաւական թուով տպուած-
ներ ալ կան , ձեռագիր մնացածներ ալ կան , բոլորո-
վին կորսուած կամ մինչև ցարդ մէկ խորշ մը տղէտ
մարդու մը ձեռք անձանօթ մնալով կորսուելու վտան-
գի մէջ եղածներ ալ քիչ չեն :

Այս պատմութեանց նիւթերը սովորաբար խառն
են . կրօնական և քաղաքական և զբաղիտական կամ
ուսումնական ճիւղերն առանց իրարմէ շատելու մէկ

7932-579

կարգի մէջ դրուած կը տեսնենք : Ասոնց մէջ բաժա-
նում մտցնելն և Հայոց Եկեղեցական Պատմութիւնը քա-
ղաքականէն զատելով առանձին աւանդելը մօտ տարի-
ներս սկսաւ ազդիւն մէջ , և մինչև ցարդ երեք հատը
տեսանք , մէկը վիճննա , մէկը Ս. Երուսաղէմ և միւրը
Տիխիս տպուած : Ասոնք երեքն ալ ազդիւն քրիստոնէա-
կան պատմութիւններն են , որ տիրապէս Եկեղեցական
Պատմութիւն կըսուին , և բնական է որ ասոնք երանե-
լի Սբգար թագաւորին ժամանակէն կըսկըսին ` որ իւր
մարմնաւոր հիւանդութենէն բժշկուելու համար իր մայ-
րաքաղաքը հրաւիրեց զՏէրն մեր , որուն գործած հը-
րաշալի բժշկութիւններն իրեն առ Հերովդէս Հրէից
չորրորդապետը զրկած դեպքանէն իմացած էր , եւ
Տէրն մեր իր տնօրինական գործերը կատարելէն և համ-
բառնալէն ետքը՝ Թադէոս առաքելը դնաց թագա-
ւորը բժշկեց , քրիստոնէայ ըրաւ եւ մկրտեց : Ազդիւն
քրիստոնէական կամ Եկեղեցական պատմութիւնն անկէց
կըս'ըսի :

Բայց թէ անկէց առաջ ազդն ի՞նչ հաւատք ունէր ,
եւ այն ` որ Նոյ նահապետին ժամանակէն ուրիշ ամին
ազգաց նախնեացը պէս մէկ Աստուած մը կը ճանաչէր
եւ ճշմարիտ հաւատք ունէր ` որ ատենէն և ի՞նչ կեր-
պով կամ ո՞րպիսի ազդեցութեամբ կուսպաշտութեան
մէջ լինկաւ , և ի՞նչ կուռքեր էին պաշտածներն և ու-
րոնցմէ՞ առաւ այն կուռքերն , ու անոնց մատուցած պաշ-
տօնն ի՞նչ տեսակ էր . ասոնց վրայ ` որ ազգիս կրօնա-
կան Հնախօսութիւնը կը բաղկացընեն ` թէպէտ ազգա-
յին պատմիչը գրած են ` բայց ցիր ու ցան , ամէն մէկն
իր պատմածին կարգին պէտք եղածին չափ . անանկ որ՝
ասոնցմէ օրինաւոր կարգաբանութեամբ կրօնական Հը-
նախօսութիւն մը թէպէտ դուրս կուգայ ` բայց յա-
տուկ եւ մտադիր աշխատութիւն պէտք է ազգային
պատմութիւնները կարգաւոր պէտք եղած նիւթերը
ժողովելու , և հասուն դատողութիւն պէտք է ` կար-
դացած և ժողոված նիւթերը կարգի դնելու , միմի-
ններն այլ և այլ պատմիչներու գրածներուն բաղդատու-

թեամբը լուսարանելու , և այնպէս մէկ ամբողջ պատ-
մութիւն մը 'ի լոյս ընծայելու :

Մեր ժամանակներէն յառաջ ազգային պատմու-
թեան վրայ աշխատողներն այս բանիս միտ չը դրին .
միայն Հ. Ղուկաս Ինճիճեան՝ իր Հնախօսութիւն Հայաս-
տանի գրքին մէջ քիչ մը բան գրած է ` ոչ հին կրօ-
նիցը վրայ ընդհանրապէս խօսելու առթիւ , ուրկէց
ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւնները բնապէս
դուրս կը մնան . որովհետև հեղինակը յատուկ այս նիւ-
թոյս վրայ գրելու գիտաւորութիւն չունէր : Այսպիսի
գրքի մը առաջին հեղինակ ` որչափ որ գիտեմք , Մոս-
կուայի բնակիչ հայազգի Էմինեան Մկրտիչ արժանայարգ
գիտնականն եղաւ : Շահնազարեան կարապետ վարդա-
պետն ալ իր հրատարակութեանց մէկուն մէջ կը ծա-
նուցանէր ` թէ այս նիւթոյս վրայ բան մը գրած ունի ,
բայց մինչև հիմայ գրածը չի տեսնուեցաւ : Արժանա-
յարգ Էմինեանին գրածէն ալ տեղեկութիւն չէինք ու-
նենար (գոնէ մենք) , թէ որ իւր աշխատութեան ուս-
սերէն բնագիրը ` զոր գիտցող շատ չեն գտնուիր մեր
կողմերը , գաղղիներէն թարգմանուած չըլլար : Գաղղիե-
րէն լեզուն մեր մէջ բաւական առաջ գացած ըլլալով՝
կըրնար այս գիրքս ալ շատերուն ծանօթ ըլլալ , թէոր
մեր լեզուագէտ ուսումնասէրները կեղծ ու առասպե-
լեալ վէպեր կարդալը ` որոցմէ երևելի օգուտ մը չ'եղ-
լէր , և երբեմն քիսա ալ կեղծ թէ՛ կրօնից և թէ՛ բա-
րուց նկատմամբ , հրահանգիչ և օգտակար գրքեր կար-
դալէն նախամեծար չի բռնէին : Ասոնց այս թիւր ա-
խորժալին համար է որ կոստանդնուպոլիս գրավաճառ-
ներուն խանութն կեղծ պատմութիւններով լեցուած է ,
վասն զի ասոնք ալ շատ ծախուելու գրքեր բերել կու-
տան . լուրջ և հմտացուցիչ և օգտակար գրքեր քովեր-
նին դանուիրը դիպուած կըրնայ սեպուիլ :

Մենք Էմինեան գիտնականին յօրինած գիրքը՝ ազ-
գային հնութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ պա-
րունակող աշխատութիւն մը տեսնելով և մեր ազգի
յարգելոյն գրաւոր արդիւնքը ազգայնոց ալ վայելել

տալու գիտաւորութեամբ գաղղիերենէ հայերէնի դարձ
ձընելով կը հրատարակեմք : Գրքին գաղղիերէն վեր-
նագիրն է՝ «L'Éclaircissement de l'Écriture. այսինքն՝
հետազոտութիւնք ՚ի վերայ հայկական հեթանոսութեան . և տպուած
է Փարիզ՝ 1864 թուին (1) :

(1) Մանօթութիւնները՝ որ գաղղիերէն տպագրութեան
երեսներուն տակը գրուած է՝ մենք իւրաքանչիւր յոգուած
ծոց վերջը կը դնեմք :

ԿԱՆԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԵՂԻՆԱԿԻՆ

Հայոց քրիստոնէութենէ առաջ ունեցած կրօնքնին՝
արեւմտեան Ասիոյ հնագոյն ցեղերուն մէկին աստուա-
ծածնութեան տեղեկութիւնները կը պարունակէ . բայց
կարծեմք՝ թէ մինչև հիմայ իմաստուններուն լուրջ մը
տաղրութեան ենթակայ եղած չէ : Հայոց չաստուած-
ներէն մէկ քանին զատ զատ կամ հաւաքաբար յիշուած
կը գտնուին . բայց առանց դատողութեան , և կը հա-
մարձակիմ ալ ըսելու՝ թէ այս յիշատակութեանց մէջ
յատակութիւն և ճշդութիւն ալ չի կայ . Եւրոպայի ի-
մաստունները՝ Յոյն և լատին հեղինակներուն գրոցը
մէջ գտած պակասաւոր և անստոյգ տեղեկութիւննե-
րովը շատացան . կամ ի՞նչ որ վենետիկի Մխիթարեան-
ներուն գրչէն ելած գտան՝ ընդունեցին իբրև գիտու-
թեան արդիւնք : Արդ այս վերջինները որչափ որ ի-
րենց հմտական բաղմաթիւ աշխատութեանցը համար
յարգանաց արժանի են , հայկական դիցարանութեան
վրայօք երբէք կատարելապէս սուտ չեղած գաղափար
մը չի տուին : Մխիթարեանները՝ նախ և առաջ չը հաս-
կըցուցին իւրեանց նախնեաց կրօնքն ինչի՞ վրայ հիմնած
բլալը , և այս մասին գաղափար մը չի տուին : Եր-
կորդ՝ Հայոց չաստուածներուն մէջ կարգ մը չուղեցին
կամ չի կարճացին դնել , և ասոնց ու արեւմտեան Ասիոյ

ժողովրդոց չաստուածներուն մէջ եղած ներքին համեմատութիւնն և ասոր կարգն հետադրուել : Ասոնց առաւելագէտ մտադիր եղածն էր իրենց նախնեացը չաստուածներուն Յունաց պաշտածներուն հետ նմանութիւնը : Այս կերպիս հիմը տկար ըլլալն ամենէն առաջ աչքի զարնելու բանն է . Հայոց նախնի կրօնքէն մինչև մեր ժամանակը մնացած քիչ մը հետքն այնպիսի ժամանակ մը մեր առաջը կը բերեն , որ Հայաստան և Յունաստան իրարու հետ բնաւ յարաբերութիւն չունէին , Յունաց չաստուածները Հայոց կռապաշտութեան վերջին ատենները միայն ծանօթացան , ինչպէս որ վերջը պիտի ցուցնեմք : վերջապէս Մխիթարեանները՝ որոնցմէ Եւրոպացի իմաստունները ստուգապէս իրաւունք ունէին այս ինդրոյս գոհացուցիչ լուծում մը սպասելու , խելքի մօտ և ճիշդ բան մը չըսին : Մաւանդ թէ՛ հայկական աստուածամեծութեան նախնական գաղափարը ծուռ հասկցան : Ասոնց մէջէն աւելի նշանաւորները Հ. Ղուկաս Խնճիճեան (1) և Հ. Արսէն Բագրատունի մեծ փոյթ ունին հեթանոս Հայոց մէջ մի աստուածութիւն, կամ միակ ճշմարտին Աստուծոյ պաշտօնը գտնելու , որպէս թէ՛ Նոյն և անոր սերունդէն Հայոց աւանդութեամբ անցած ըլլայ , երբ տասրանէն ելլելէն ետքն Արարատ լեռան ստորոտը բնակութիւն հաստատեցին : Ասիկա մէկ ենթադրութեան մը վրայ կայացած է , որ ոչ պատմական յիշատակաց և ոչ տեղական աւանդութեանց վրայ հիմ մը չունի . այլ այս պատուարժան գիտնոց պարզ բարեպաշտութեանը՝ եւ իրենց նախնեացը յարգական ակնածութիւն մը ցուողներուն արդիւնքն է (2) . Այս զգացումը շատ դովելի է անշուշտ , բայց գիտնական հիմը կը պիտի . Ասոնց վարկածը լուծեամբ անցնել չուղեցի . վառն զի Մխիթարեանց գաղափարներն այնպիսի իմաստնոց գրչին տակն անցած են , որ հայկական դպրութեան քանի մը կարևոր յիշատակաց վրայ քննաբանական խուզարկութիւնովն զիտութեան մէջ հեղինակութիւն ստացած են արժանապէս :

Կարևոր է նշանակելը որ՝ Հայոց ժողովրդական հին աւանդութիւնները՝ զորս Մովսէս Խորենացին նշանակած և աւանդած է՝ Մար Իբաս կատինայ ասորիէն առնելով , որ փրկչական թուականէն 150 տարի առաջ էր , մեզ Բաբելոնի աշտարակին և Ներքովթայ առաւելոր պատմութեան ժամանակը կը հասցունէ(3) , և Հայոց նախահայր Հային իբրև բարեւաջի կը ներկայացնէ : Հայոց հին լեզուին կամ դոնէ այն լեզուին՝ որով ազգային ընտիր մատեանները գրուած են , մտադիր քննութիւնը յայտնի ազգակցութիւն մը կը ցուցնէ ասոր և (Հնդկաց) Սանսքրիտ և (նախնի պարսից) Չէնտ լեզուին մէջ մասնաւորապէս . կամ Եւրոպայի իմաստնոց կերպով խօսելով , Հնդիկ — Եւրոպական լեզուաց մէջ , Ուստի ժողովրդական աւանդութիւնն և լեզուն հիմն բռնելով՝ հարկ է ընդունել՝ որ Հայ ազգը մէկ կողմէն նախնի բարեւաջուց և մէկ կողմէն Չէնտ լեզուն գործածող ցեղերուն կցորդ է : Եւ յիբաւի , Հայոց նախնի կրօնքին վրայ Ագաթանգեղոսի և Չենոբ Գլակայ և Փաւստոս Բիւղանդայ և Մովսէս Խորենացոյն միջնորդութեամբը մեզի հասած սակաւթիւ տեղեկութիւնները մեզ այս գաղափարը հաստատ բռնելու կ'օգնեն , և մենք սնտտի կարծիքներու իշխանութեան տակ նետուիլ չուզելով որ բնաւ արդիւնք մ' ալ չունենար , ուղղակի գործոյն կը դիմեմք , վերոյիշեալ հեղինակներէն վնտուելով ինչ որ անոնց գրոցը մէջ Հայաստանի նախնի կրօնից վրայօք կը գտնուին , ընթերցողէն ալ ներումն կը խնդրեմք՝ որ ըսելիքնիս՝ այս կարևոր նիւթոցս վրայ՝ զոր որչափ հնար էր կատարեալ ընելու ջանացինք , միայն իբրև նախկին վտրձ մը սեպէ : Բայց կը յուսամք՝ որ ինչ որ հայազգի հեղինակներ իրենց նախնեաց հին կրօնքին վրայ գրած են՝ ամենն ալ այս տեղս բովանդակեալ պիտի գտնուին : Յոյն եւ Լատին պատմիչներն ալ ինչ տեղեկութիւն որ մեզի կրնային տալ , և ինչ հետեւանք որ Եւրոպական դպրութիւնը կրնար վերջապէս հանել՝ նախնի արեւելցոց և մասնաւորապէս արեւմտեան Ռոմոյ պատմական եւ

հնագիտական խնդիրներուն վրայ ըրած խուզարկութիւններուն մէջ, անոնք ալ գործոյս կարգը առնելու հոգ տարինք :

Մանօթութիւնք կանխարանութեան

(1) Հ. Ղուկաս Խնճիճեան. Հնախոսութեան Հայաստանի. Գրք. Անէրիէ. հրք. Գ. ԳԼ. 20. էր. 448 և հետև. Գլուխին սկիզբէն հեղինակը Հայոց դիւցաբանութեան վրայ կը խօսի : Թէ ասոր և թէ բոլոր Միջիթարեանց սեսութեան կէտն արդէն քիչ խօսքով բովանդակեցինք : Խնչ բան որ վիճաբանական կերպարանք մը կըցուցնէ՝ անկէց զգուշացած եմք ներկայ գրութեան մէջ : Թէ որ այսպէս չընէինք՝ փոքր գրքի մը տեղ մեծահատոր մատենան մը յօրինելու կ'ըլլայինք . վասնզի թէ՛ ընդհանուր գաղափարին և թէ՛ մանրամասնութեանց կողմանէ՛ իմաստուն Խնճիճեանէն բոլորովին կը տարբերվիմք :

(2) Հայոց նախնի աստուածաշառութիւնը հաստատելը որքան որ ազգային զգացմունքի և հայրենասիրութեան արդիւնք կ'երևի, ճշմարտութեան շատ մօտ է . որովհետև Նոյ նահապետը ջրհեղեղէն ետքը իր քնակութիւնը Հայաստան հաստատելն աներկբայելի է, և Հայկ թէ և աշտարակաշինութեան գործոյն համար Բաբելոն դնաց, բայց անոր անձաջող ելքը տեսնելով, Հայաստան դարձաւ . այս միջոցիս կրօնքը փոխած ըլլալը՝ զոր ժամանակաւ Նոյի և անոր որդի, և Հայկայ նախահայր Յաբեթի մօտաւոր նախնիքներէն սորված էր, հաւանական չէ . ասոր ասպացոյց մը կընայ ըլլալ Ներբովթայ դէմ ելլալն ու զանիկա մեռցունելը, որ զինքըն իբրև աստուած պաշտել տալ կուզէր : (Միթ. Թարգ.)

(3) Բաբելոնի աշտարակին պատմութիւնն և Ներբովթայ անձնական գոյութիւնն առակաւոր կամ առասպելիս պատմութիւն չեն, որ սուրբ գրոց մէջ պատմուած կամ յիշատակուած են, և հեղինակին միտքը սուրբ գրոց պատմածն առասպել կամ սուտ հանել չէ : Այս պատմութիւնները սուրբ գրոց ուրիշ պատմութիւններուն պէս՝ Մովսէս մարգարէին հնդամատենքը գրելէն առաջ բերնէ բերան անցնելով՝ ուն

զողը մէկ մէկ սուտ և ինքնահնար պարագայ ալ խառնեց հետը, և այս ստախառն աւանդութիւններն այլեւայլ ազգաց մէջ տարածուելով՝ ժամանակ անցնելէն ետքը այն ազգաց գրքերուն մէջն ալ անցան, և իւրաքանչիւր ազգ քանի որ աստուածաշառութենէ հեռի էր, և Մովսիսի Աստուածաշունչ գիրքը չէր ճանչնար, այն պատմութիւնները պինդ կըբռնէր, իբրև ազգային աւանդութիւն : Ասոնք են հեղինակին ստուգատար պատմութեան ըրածները : (Միթ. Թարգ.)

Նախնի Հայոց կրօնքին հիմն երկաստուածութիւն էր : Գոնէ մինչև մեր ժամանակը հասած ցիր ու ցան հասուածներն որ ասոր վրայ յիշատակութիւն մը կընեն, մեղի այսպէս գաղափար կուտան : Ասոնց մէջ յաճախ կը տեսնուի Արամազդ անունը , որ երկաստուածեան ներուն գերագոյն աստուծոյն անունն է : Ստոյգ է՝ որ ասոր հակառակորդ Արհէմէն (կամ Հարամանի) աստուածը բնաւ մէկ տեղ մը իբրև Հայոց աստուած յիշուած չէ . բայց Արհիմ կամ Հարամանի , ինչպէս որ հինգերորդ դարուն Հայ մատենագիրներն կանուանեն : Պարսից կրօնքին վրայ գրած ատեննին (Եղիշէ . պատմ . Եր . 20—22 . Տպ . վենետ . 1859 , եւ Եղիիկ . Եր . 113—117 . Տպ . վենետ . 1826) . կարևոր տեղի ունէր Հայոց կրօնական գաղափարաց մէջ : Խօսքերնուս կարգովը երբ դեւերուն վրայ խօսելու ըլլանք՝ որ ասոնց պաշտօնեայներն են , ասոր վրայ ալ կը խօսինք : Այս մասին կարևոր է նշանակելն , որ Չէնա լեզուով գրած կրօնական խիստ հին երգերուն մէջ Ահուր Մուշեշ (Արամազդայ) հակառակորդին յատուկ անուն մը տրուած չէ , այլ պարզապէս Ահուր Մուշեշ անունով կը հասկըցուի , որ ոչ ոք ըսել է : Եւ Արհէմէն անունը ետքերը մէջ մտած է . (տես ՚ի Մաքս Մապլէր . դաստիարակութիւնի վերայ զեղծութեան լեզուաց . աշխարհագրութեան կ—Պարսկեր . տպ . Լոյսնի , 1863 . Եր . 172) : Պիսաղաւնի և Նաքշիրեասդէմի արձանագրութեանց մէջ՝ ուր Ահուրա Մազդայ անունը յաճախ կը տեսնուի , Արհէմէն բնաւ

յիշուած չէ (1) : Գուցէ հայ մատենագրութեանց մնացորդներուն մէջ Ահրէմէնի անունը չը գտնուելուն ալ նոյն է պատճառը՝ ինչ որ է Զէնտ լեզուով գրուած հնագոյն երգերուն վերոյիշեալ արձանագրութեանց մէջ չը գտնուելուն պատճառը :

Այս դիտողութիւններէս ետքը գանք աչքէ անցնել այն աստուածները՝ զորս Հայք պաշտեցին, և անուննին մինչև մեզի հասած է : Հայոց հին կրօնքին վրայ ունեցած տեղեկութիւններնու հետազոտութեան սկիզբ սած ատեննիս խիստ հարկաւոր է ամենէն առաջ հայկազանց ժամանակ Հայաստանի տեղական եւ արգային կրօնից վրայ խօսիլ : Ասոր գոյութիւնն ապացուցեալ կերելի մեզի՝ Հայոց չաստուածներուն կարգը օտարացեղ չաստուածներուն հետ բուն հայկական չաստուածներու անուն գտնուիլը : Այս պարզ հայկական չաստուածներն երկրորդական կարգ բռնած կրներկայանան միւսներուն մէջ, և մենք կարելի սեպեմք ասկէց համարձակօրէն սա կարծիքը հետեցնել՝ թէ Հայոց դերագոյն չաստուածները հաւանականաբար իրենց նուիրապետական կարգը Բաբելոնացոց և Պարսից չաստուածներուն տուած են : Եւ այսպէս այլ եւ այլ ազգերէ առնուած եւ Հայաստանի մէջ պաշտուած բազմաթիւ չաստուածներուն մէջ առաջին կարգն անցած էին Բաբելոնացոց և Պարսից չաստուածները, և ասոնցմէ ետքը աստիճանաբար և պատմական կարգով կուգային հնդկական և յունական և ասորի չաստուածները :

Հետազոտութիւննիս սկիսեք Հայաստանի չաստուածներուն մէջ առաջին տեղին բռնող դերագոյն աստուածմէ : Ա. Արամազդ, որ Զէնտ Ավենդա գրքին Ահուրա Մազդա, (2) եւ արեւմտեան մատենագրաց Օրօմազէն, Օրմուզդ կամ Որմիզդ ըսածը : Արամազդ Հայոց մէջ իբրև դերագոյն աստուած՝ հայր ամենայն աստուածոց կըսուէր : (Ադաթ . Եր . 586 . Տպ . վեհեա . 1833) . Ամեն ատեն ասոր արուած ածականներն են Կծ , արի . (անդ . Եր . 48—75 . 102) արբէն երբի և երբի . (Եր . 37) . Կոստան և պարբոստան րոտու . (Եր . 102) . Ասոր

մեհեանը կըգտնուէր Բարձր Հայք նահանգը, Դարանք գաւառին Անի ամրոցը, որ Հայոց Արշակունի թագաւորաց գերեզմաններուն տեղն էր : (Ադաթ . Եր . 586 . Խորեն . Գր . Բ . Գլ . 53) . Արամազդոյ համար այսքանը մեզի հասած է :

Բ. Անահիտ : Այս հայկական չաստուածուհոյն վրայ Եւրոպայի դիտուները սուտ գաղափար ունեցած են, հայ մատենից մէջ գտած հարեանցի բացատրութեանց հետեղութեամբ : Ասոնք կարծեցին՝ թէ Անահիտ և Տիանա նոյն են, միայն այն պատճառաւ՝ որ Անահիտ բառը աչքէն ձախ կարգալով՝ Տիանա գտեր են, բայց ինչու համար Տիանա չէ : Այս պարզ մտայի խելքի խաղը այնքան միայն կը հասկցնէ՝ որ հայկական դիցաբանութեան մէջ այս չաստուածուհոյն յատուկ նշանակութիւնը բնաւ չը դիտեն եղեր, վասնզի Անահիտայ վրայօք հին մատենագիրներուն տուած տեղեկութիւնները ասիկայ, Տիանայ առաստեղեկալ պատմութեան նկարագրածին բոլորովին հակառակ կերպով կրներկայացնեն մեզի : Շատ պէտք մի չունիմք այն ալ աւելցնելու՝ որ Տիանա բոլորովին անձանօթ էր նախնի Հայոց : Հայոց հին դրքերուն պարունակած տեղեկութիւններն ետքը կը տեսնեմք . առ այժմ օտարագրի հեղինակութեանց աղբիւրներէն առնեմք ինչ որ պէտք է այս չաստուածուհիս բացատրելու ճշդիւ, և ուրիշ չաստուածներուն մէջ ասոր բռնած կարգը ցուցնելու :

Արդէն ըսած եմք որ Հայաստանի չաստուածները այլ և այլ ծագումն ունին : Տեսանք՝ որ Արամազդը Արեաց Ահուրո Մազդա չաստուածն է : Արդ Անահիտը բնիկ Բաբելոնացի Ասորեստանեայց մէկ չաստուածուհին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Ասորեստանեայց Պէլլիս կամ Պիլալ (տիրուհի) և Բաբելոնաց Մելիք ըսածը (Հերոդոտոս . Գր . Ա . Գլ . 131) . Այս երկու ազգերն զանիկայ երբեմն աստուածներու մայր կանուանէին եւ իբրև նինոսի ծնող կրներկայացնէին, որ Ասորեստանեայց Հերակլէան է, երբեմն երկրաց թագուհին կը կոչէին : Այս վերջին մականունս մեզի գլխաւորապէս

այս շատուածուհին յունաց Կեմետրէ կամ Հերմէարէ շատուածուհւոյն հետ քան թէ Տիանայի կամ Արտեմիսի հետ բաղդատութեան ծայր մը կուտայ : Ասորեստանեաց արձանագրութիւններն ալ Անահիտ շատուածուհին մեղի այնպէս կը ներկայացնեն : Ասիկայ պաշտելի եղած էր չէ թէ միայն Բաբելոն և Փիւնիկէ , այլ եւ Պարսկաստան ալ նոյն Անահիտ անուանով (անր . Կր . Եր . 98 . Կր . 0 + ֆոր . 1700 = Պլուտարխոս . յԱրտեմիս) . կամ Միթրա անուանով Ասոր նուիրուած մեհեաններուն համբանքը նա յերկրով ընդունիլ պէտք է որ ուրիշ տեղ այնքան պատու տեսած չէ որչափ Հայոց երկիրն մէջ : Յոյն և Հռովմայեցի, նմանապէս և Հայ հեղինակները այս մեհեաններուն հարստութիւնը շատ կը գովեն : Պլինիոս (Բն . Էն . Կր . 19 . 24) կը պատմէ որ ոսկիէ շինուած կուռքը առաջին անգամ Անահտայ պատուոյն համար Հայաստանի մէջ շինուածն է , զոր անկէց իբրև կողոպուտ վերցուց Մարկոս Անտոնիոս Պարթևաց գէմ պատերազմած ատենը : Եւ կը հաստատէ որ այս կուռքը յատուկ պաշտօնի մը առարկայ եղած էր այն երկիրը . Ստրաբոն (Կր . Գր . Ժա . Գլ . 19) կըսէ թէ Հայերը ուրիշ շատուածներէն աւելի Անահիտը կը պաշտէին , և շատ տեղ անոր պատուոյն մեհեաններ շինած էին , և ասոնց ամենէն նշանաւորն Եկեղեցաց գաւառինն էր , ուր այն շատուածուհւոյն սպասաւորութեան յատկացած էին արու և էգ բաղմութիւ անձինք , սրոց մէջ երևելի տուներէ աղջիկներ ալ կային , որ մինչև որ երկար ժամանակ իրենց անձը պուստկութեան նուիրած չլլային , չէին կրնար ամուսնանալ :

Յոյն և Հռովմայեցի մատենագիրներուն Անահիտ շատուածուհւոյն համար մեղի տուած գաղափարը մեղի աւելի Ասորեաց պաշտած Արտեմիս շատուածուհին կը ներկայացունէ , քան թէ Հայոց պաշտածը : Հայ հեղինակաց սակաւթիւ գրուածները ասոր համար վերադրելուն բոլորովին հակառակ տեղեկութիւն կուտան : Ազատեանգեղոս այս շատուածուհիս նկարագրելով

այսպէս կըսէ . Անահիտ փիկինը մեր ազգին փառքը և մեր գոյութիւնը պահպանողն ու ամեն ողջխոհութեան մայրն է . մարդկային ազգի բարերարը զոր կը պաշտեն թագաւորներն և գլխաւորապէս Յոյներունը : Մեծ և արի Արամազդին ցեղէն է մեծն Անահիտ , որ կէց կրնդունի Հայաստան իր կեանքն և անոր գորութեամբ կը կենայ . Անահտայ անուան կըցուած այս անուանները յայտնի կը գուցեն թէ այն ամենայն բնութեան թեանց մայր անուանեալ շատուածուհին Ասորի շատուածուհիէն ո՛րքան տարբեր է : Շատ հաւանական է որ Յոյն և Ղաթին մատենագիրները արեւելցւոց կրօնքին խիստ հարեանցի տեղեկութիւն ունենալով՝ Անահտայ և Ասորի շատուածուհւոյն մէջ թեթեւ և առեւելոյթ նմանութիւն մը տեսնելով խաբուած են եւ կրօնքը մէկ սեպած են , թէպէտ հիմն իրենց կարծեացը բնաւ նպաստաւոր չէ : Նախնի Հայ մատենագրաց մէջ մէկ հատ մ՝ ալ չիկայ որ Անահտայ պաշտօնը նոյն հանգամանքով մեղի ներկայացնէ՝ զոր հաստատուած կը գտնեմք Բաբելոն և Փիւնիկէ և Փոսիդիա և մերջապէս այն ամէն տեղերը՝ ուր մոլեղնեալ արք և կանայք թմբակի և փողի ձայնով անառակ պարերու և անամօթ անառակութեանց անձնատուր կոչուին : Թէ որ կուսապաշտ Հայք Անահտայ պաշտաման մէջ այսպիսի բան մ՝ ունենային՝ տարակոյս չիկայ որ Հայաստանի քրիստոնեաց մատենագիրները չէին լուր նոյնը յիշելէն՝ իրենց բարեպաշտ նախանձովը . որպէս զի նորահաւատ ազգին զգուանք բերելով , աւելի հեռացրին սուտ աստուածներէն և զանոնք պաշտելէն : Այս հեղինակաց գրոց մէջ այսպիսի բան մը չը գտնելով՝ իրաւունք կուենանամք հետեցունելու թէ Անահտայ պաշտ

ածը Հայաստանի մէջ չբեղ պարզութիւն մ՝ ունէր , ինչպէս որ զգաստութեանց մայր ըսուած շատուածուհւոյ մը կը վայէ : Միայն այս պաշտօնը ետքերը Հայաստանէն և անոր սահմաններէն հեռանալով է որ տակաւ տակաւ մասնաւոր հանգամանք ստացաւ . որ

րուն հետ վերջապէս միացած տեսնուեցաւ մոլեղնու-
 թիւնն ու խենէշ անառակութիւնը, որոյմով կը յա-
 կանար և ուրիշներէն կը տարբերէր Արարչի տեսայ պաշ-
 տօնը արեւմտեան Ասիոյ մէջ. Անահայ սեղաններուն
 վրայ Հայոց թագաւորներուն տուած նուէրներն ան-
 դամ կը վկայեն թէ Հայք ինչ մաքրութեան գաղափար
 ունէին իրենց չաստուածուհւոյն վրայ. Ազաթանդեղոս՝
 որ քրիստոնէութեան թուականին չորրորդ դարուն ըս-
 կիզքն էր և Տրդատ թագաւորին գիւանդպիրն ե-
 ղաւ, սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին վկայաբանութիւնը
 դրած ժամանակը կը պատմէ թէ այս թագաւորը սուր-
 բը չարչարանքին տայէն յառաջ՝ հրամայեց որ Անահիտ
 չաստուածուհւոյն սեղանին վրայ տերեւտիտ ճիւղերէ
 հիւսած պսակ տանի նուիրէ (Եր. 43. 46) : Ծառերու
 այս ճիւղերը և պսակները չե՞ն ցուցներ արդեօք Հա-
 յաստանի մէջ մեծին Անահայ մատուցուած երկրպա-
 գութեան պարզութիւնը : Ազաթանդեղոս չահ մը չու-
 նէր Ստրաբոնի պատմած անառակութիւնները և պըղ-
 ծութիւնները ծածկելէն, որ չաստուածուհւոյն մե-
 հեանին մէջ կըլլան եղեր : Գրիստոնէայ հեղինակի մը
 դրած այս պարզ և անպաճոյճ մէկ պատմութիւնը մեր
 առաջը վճռական կարևորութիւն ունի, կրնանք ամե-
 նայն վստահութեամբ հաստատել թէ՛ որքան որ Հայոց
 Անահայ ծագումը Ասորեստանեայց Պէլդիսին և Բա-
 բելացուց Մելիդ-դային և Պարսից Միթրային կամ Ա-
 նահայ հետ մէկ է, այսու ամենայնիւ ուրիշ աղբաց
 նման չաստուածուհիներէն անչիօթելի կերպով կրտար-
 բերի. ողջսխոհութեան կամ զգաստութեան հանգա-
 մանքովը՝ որ ասոր յատուկ է : Այս հեռեանքս մեզի
 սահման կը բռնեմք, և ասկէց անդին չեմք անցնիր :
 Չեմք համարձակիր սնդեղու ֆրացցիքի պէս՝ թէ Հա-
 յոց Անահիտը արեւմտեան Ասիոյ ուրիշ ամեն Անահիտնե-
 րուն առաջին գաղափար եղաւ, և Հայաստանն անոր
 պաշտաման սկսած տեղը կրնամք սեպել : Այս կարծի-
 քին հաստատութեան լուրջ փաստեր բերելու համար
 կը փափաքէինք որ մեր ունեցած են աւելի գրաւոր վե-

կայութիւններն ունենայինք : Ազաթանդեղոսի քանի
 մը խօսքերը՝ որոնք ֆրացցիքի անծանօթ ալ էին, և և
 Ստրաբոնի տուած քանի մը շիտթ տեղեկութիւնները
 մեզի բաւական չեն երևիր Անահայ պաշտաման սկիզ-
 բըն ուր տեղաց ըլլալուն վրայ հիմնաւոր եզրակացու-
 թիւն մը հանելու, իրօք ճանչնալով ալ նոյն պաշտա-
 ման հետ եղած մաքրութիւնն և պարզութիւնն աւելի
 ուշ ժամանակներու ալ նկատմամբ, ինչպէս էր մեր
 թուականութեան չորրորդ դարը : Բայց մենք կար-
 ծիքները մէկդի ձգեմք, և եղածները նայիմք :

Անահիտ չաստուածուհւոյս պաշտօնը շատ տարա-
 ծուած էր Հայաստանի մէջ, և ասոր ազացոյց են նոյն
 երկրին մէջ շատ տեղ շինուած բազմաթիւ մեհեաններ
 ըլլ :

Չաստուածահւոյն դիսաւոր մեհեանն էր բարձր Հա-
 յոց Եկեղեցաց գաւառին Երիզաւանը՝ որ մեծ և գլխա-
 ւոր ըսուած էր. և Հայոց թագաւորները չաստուածու-
 հին պաշտելու համար այն տեղ երթալն աւելի կ'ընդ-
 ին (Ազաթ. Եր. 43-45. 586-588) : Այսպէս ըլլալով
 ցանաւե Պլինիոս (Բնւ. պոր. Եր. 20. 19. 24) : Ստրա-
 բոն (աշխոհագ. Ժ. Ա. 12) : Պրոկոպիոս (պոր. պոր. Եր.
 17.) և ուրիշներ ալ :

Ասոր ուրիշ մէկ մեհեանն ալ Արտաշատ քաղաքը,
 զոր Յոյն և Լատին հեղինակները Արտաքսադա կանուա-
 նեն, Արարատ նահանգը, (Ազաթ. Եր. 380) : 584

Երրորդ մ' ալ կար Տուրուբերան նահազին Տարոն
 դաւառին Աշտիշատ քաղաքը : Այս քաղաքս շինուած էր
 բլրոյ մը վրայ Եփրատայ մօտ՝ Բարբէ լեւրան դէմը. (Ա-
 զաթ. Եր. 500-638) և փաւստոս Բիւղանդ (պոր. Եր.
 Գ. Գլ. 3. Եր. 37-38. և Գլ. Բ. Գլ. 25. Եր. 218. 218) : Բիւ-
 զանդ կրտէ՛ թէ Աշտիշատ քաղաքը ամբողջ Անահայ կը-
 սուէր. Թէպէտ Անահիտ չաստուածուհւոյն ամբողջ ոս-
 կի արձանին վրայօք Պլինիոսի ըսած ըլիշեցինք, գարձեալ
 կարևորութենէ զուրի չէ սյս տեղս նոյն իսկ հեղինա-
 կին խօսքերը Հայ հեղինակաց գրքերուն մէջ պարու-

նակեալ հասուածներովը կատարելայէս հաստատու-
թիւն գտնելը ցուցնել :

Հայք Անահայ կուռ քը ստորագրած առեհինն՝ նոյնը
կանուանէին «նիկէ ծնած կամ ստեղծուած» .
(ոսկեհատ(3) կամ ոսկեղէն) . (Ագաթ . եր . 602-603) :
Ուրիշ տեղըը Ագաթանդեղոս Անահայ արձանը՝ ոսկի
պատկեր կանուանէ (եր . 586-588) : 587

Այս երրորդ մեհեանը հարստութեանն համար
բոլոր Հայաստանի մէջ հուշակաւոր էր : Ագաթանդեղոս
կըսէ . անհուն գանձ ունէր , ոսկիով լեցուն էր , մեծա-
մեծ իշխաններուն բերած շատ արծաթ և բազմատեսակ
ընծայներ պահուածէին այն տեղ (Ագաթ . անդ .) :
Այս ընծայներուս ճոխութեանը դաղափար մ' ունենալու
համար՝ բաւական է նշանակել , որ Տրդատ թագաւորը
Արշաւրի դէմ ըրած արշաւանքէն ետ դարձած ժա-
մանակը , ճերմակ եզներ և ճերմակ նոխազներ
և ճերմակ ձիեր և ճերմակ շորիներ և (զոհից հա-
մար) պատուական գոհարներով զարդարուած արծա-
թի անօթներ և ոսկի և արծաթ և մեծազոյն զգեստ-
ներ և փառաւոր զարդեր զրկեց . (Ագաթ . եր . 29-30) :
Թէ որ ասոնց վրայ այն ալ աւելցունեմք՝ որ այն ատեն
Հայաստանի մէջ գործադրեալ սովորութեան համեմատ
թագաւորներն ամէն մէկ յաջող պատերազմէն ետքը
պարտաւորեալ էին պատերազմէն առած կողոպուտին
հինգին մեկն այն մեհեանին բաժին հանել , դիւրաւ
կրնամք այն տեղին անհուն հարստութեանը վրայ դա-
ղափար մ' ունենալ :

Անահայ շատուածուհւոյն քովը երկու շատուա-
ծուհի ալ կը գտնեմք , որ նմանապէս Ասորեստանեայց
եւ Պարսից երկիրներն ալ կը գտնուին . Աստղիկ և Նա-
նէ շատուածուհիները :

Գ. Աստղիկի համար խօսելով Ագաթանդեղոս դա-
սիկայ Ափրոզիտէ կանուանէ , և այս անունս անոր վը-
րայ շատ յատուկ դաղափար մը կուտայ մեղի : Եւ յիրաւի
շատուածուհւոյս անունը վերլուծելով կը տեսնեմք՝
որ Աստղիկ բառը բաղկացած է ստղ բառէն և ի մասս

նիկէն՝ որ բուն բառին պզտիկը կը նշանակէ : Աստղ
բառը Սանսքրիտ լեզուին արա և Ջէնա լեզուին ստղ
եւ ստղ բառերուն մօտ է և նշանակու թիւննին ալ նոյն
է : Նոյնպէս մօտ է Պարսից արտըս և արտըր , և Աստ-
րեստանեայց էրաբ բառերուն . և այս վերջիններս այս
բառով Ափրոզիտէն կը հասկընան , (զոր Հայք Աստղիկ
եւ Նատինք վէնուս կանուանեն) . Եւ այսպէս , թէպէտ
այս չստուածուհւոյս վրայօք Հայ հեղինակաց մէջ բնաւ
տեղեկութիւն տուող չի կայ , բայց անունը վերլուծելով
ճիշդ իմաստը կարող եղանք գտնելու . Թէ որ Աստղիկ և
արտըր և էրաբ բառերուն նմանութենէն՝ որ աներկ-
բայելի է , մեր հանած կարծիքն ընդունուի , դիւրաւ
կը հասկցուի՝ որ Աստղիկը Պարսից և Ասորեստանեայց
իրբև ամենամաքուր կրակի արտագրիչ և նշանակ եղող
վէնուան է . Ասորեստանեայք Նինուէի և Արբեղայի մէջ
ասոր փառաւոր մեհեաններ շինած էին . Բաւոլինսըն
իմաստունը կը կարծէ՝ թէ իշգար և Նանէ՝ մի և նոյն
վէնուսի երկու տարբեր անուններ են որ Ասորեստանի
մէջ կըսուէր Նանէ , և Բարեւոնի մէջ իշգար :

Աստղիկի դիւաւոր մեհեանը կը գտնուէր՝ Տարա
գաւառին Աշտիշատ քաղաքը , որ Բարքէ լեռանը միւս
կողմն է , Տորոսի դիմաց Եփրատայ գետեղէրքը , ուր
որ ասիկա պաշտելը՝ մեծին Հայաստանի թագաւորնե-
րուն սիրածն էր . (Ագաթ . եր . 602-603) :

Ասոր մէկ մեհեանն ալ՝ վասպուրական նահանգի
Անձաւացեաց գաւառին Պախալ (Պարխալ) լեռան վրայ
էր , ուր Արամազդայ մեհեան մ' ալ կար , ինչպէս որ
կըվկայէ Մովսէս Խորենացին . Պարսկական ճանապարհոր-
դութեան Հիշմանեաց . Ն Տարեմարտութեան Խորենացոյն եր . 30 :
և Բողոքի Մահի Արձարանէ . անդ . եր . 294 . 295) . Ագա-
թանդեղոսի ըսածին նայելով՝ հին Հայերը Աստղիկը
վահագնի ամուսին կը կարծեն , որ Հայոց Հերակլէսն
է . ասոր վրայ քիչ մը ետքը կը խօսուիք . Գ. Արդէն
Նանէի անունը տուած եմք : Հայ հեղինակաց ասոր
համար ըսածը միայն այնքան է՝ որ Արամազդայ աղբի-
կըն էր կըսեն , աւելի բան ըսած չեն : Շատ յայտնի է որ

ասիկայ նոյն Նանան կամ Նանայան է՝ զոր Նանէա ա-
նունով Հրէից մէջ յիշուած կը գտնուիք (Բ. Մակ Ա. 13-15).
և Յովսէպոս պատմիչն ասոր յունական Արտեմիս անու-
նը կուտայ (Եբրայէան հնո-թեանց . ԺԲ. 13) . Իսկ Հայ մա-
տենագիրներն՝ որքան որ ասիկայ քիչ անգամ յիշա-
տակելէն կրնամք գուշակել , Աստղիկի հետ կը նոյ-
նացնեն :

Հայք Նանէի պաշտօն կը մտտուցանէին բարձր
Հայք նահանգին եկեղեցաց գաւառին թիւ աւանը՝ որ
Գայլ գետէն հեռու չէ : Աղաթանգեղոս ասոր արձան-
ներուն ձուլեալ և կոփեալ և քանդակեալ ըլլալու յատ-
կութիւն կուտայ :

Սնահառակելի է՝ որ Սնահիտ և Աստղիկ և Նանէ
իրարու ազգակցութիւն ունեցած պիտի ըլլան , և չաս-
տուածուհիներու մասնաւոր խումբի մը պիտի վերա-
բերին . բայց Հայաստանի մէջ ասոնք , և մասնաւո-
րապէս Սնահիտը՝ Բաբելական Ասորեստանեայց և Պար-
սից կամ Ասորի փիւնիկեցւոց նման շատուածուհիներէն
չատ տարբեր են . մինչև հոս ըսածովսիս ասիկայ կա-
տարեալ հասկցուած է . եւ վերոյիշեալ շատուածու-
հիներուն կարգը մէկ ուրիշ մ' ալ կ'ընդունիմք , որուն
բնիկ Ասորեստանէ ըլլալն՝ անունէն յայտնի է . վասնզի
Բարշամին կըսուի : Ասոր մեհեանն էր բարձր Հայոց
Դարանաղիք գաւառին թորդան աւանը , Պատմիչն ա-
սիկայ «սիւր-սիւր» կ'անուանէ , որ ըսել է՝ փայլուն ճեր-
մակ . (Աղաթ. եր. 58) Մովսէս Խորենացին ասոր ա-
նունը կը գրէ Պարշամին . և Սնանիա Շիրակացին կա-
նուանէ՝ Բարշամ Ասորի = Առասպելը կը պատմէ՝ որ
ձմեռուան մը շատ ցուրտ ըրած մէկ ատենը՝ վահագնը՝
որ Հայոց Հերակլէսն է , ասկէց յարդ գողցաւ , և գող-
նած յարդովն երկինքն 'ի վեր վախչելով՝ յարդի ճիւ-
ղեր թափեցան , և այս է կ'ըսեն ճիշտագոյն ըսուածը :
Մովսէս Խորենացին կը պատմէ՝ որ Արտաշիսի սրդին
Տիգրան Բ. Հայոց թագաւորն ասոր արձանը Միջագե-
տաց երկրէն թորդան տարաւ , և օա նկարագրութիւնը
կուտայ . փղոսկրով և բիւրեղով շինուած էր կ'ըսէ ար-

ժաթէ (Պատ. Հայոց. Բ. 14) : Կարելի է՝ որ սիւր-սիւր
անունը ասկէ առած ըլլայ , ինչպէս որ Հայք կանուա-
նէին Բարշամինը կամ Պարշամինը :

Այս շատուածոյս ծագմանը վրայ Մովսէս Խորե-
նացւոյն և Սնանիա Շիրակացւոյն ըսածները կասկած ի
տեղի չեն թողուր : Աւելի ազացոյց մ' ալ անունէն կել-
լէ . Բարշամին կամ Պարշիմիա , կամ աւելի ճիշդը՝
Պարշամին , Հայ լեզուին մէջ նշանակութիւն չունի .
բայց Ասորերէնի մէջ ունի , և ուրիշ բան չէ՝ բայց ե-
թէ պատերազմի շատուածը նմ. կամ նմ. , որ Պ. ր ալ
կըսուի . նմ. բառին նշանակութիւն կուտան . Տէր և Նմ.
ըսել է անոն : Պար և Նմ. մէկ նշանակութիւն ունին : Եւ
չէ՞ , կամ ինչպէս որ Հայք գրած են շմ կամ շմ , Ին
բառին պէս անուն ըսել է . եւ այսպէս պարշամին (պար-
շամիա) պարշմ կամ պարշմ ալ կըսուէր . Պար
կամ Նին ասորեստանցիներէն աստուածական պա-
տիւ կընդունէր իրբև Հերակլէս՝ ասորեստանեայց
թագաւորներուն պաշտպան : Գոնէ զիտութեանց
վերջին արդիւնքն այսպէս կելլէ ասորեստանեայց նոր
գտնուած հնութիւններէն աւելելով :

Գ. Հայոց շատուածներուն մէջ մէկ հատ մը կը գըտ-
նուիք , որուն ծագումը՝ որքան որ մենք գիտեմք ,
տակաւին իմաստուններն աղէկ մը գիտնալու կարող
եղած չեն . և ասիկա է Տիր՝ (4) որուն վրայօք Աղա-
թանգեղոսի մ. ջ միայն մէկտեղ մը յիշատակութիւն
կը գտնեմք . և այս մէկ հատիկ տեղն՝ անոր գրու-
թեանէն մէջ կը բերեմք , աւելի անոր համար՝ որ կա-
րելի է թէ օրինակագիրները շատ այլափոխած ըլլան ,
որով թարգմանութիւնը դժուարացած է : « Ապա
" ինքն իսկ թագաւորն լաղայր . . . երթալ յԱրտաշատ
" քաղաք , աւերել անդ դրագինան Սնահառական գիցն ,
" երազմոյն (5) տեղին անուանեալ կարգայր = Նախա-
" դիպեալ (Ար. քայլ) 'ի ճանապարհին (Արտաշատայ)
" երազացոյց երազընդհան պաշտաման Տրի գից դըզ-
" բի գիտութիւնք քրմաց՝ անուանեալ գիւան գրչի
" Արճիգի ուսման ճարտարութեան մեհեան , նախ 'ի նա

« արկեալ ձեռն՝ քակեալ, այրեալ, աւերեալ քան
« դէին » : (Ազատ . եր. 380) :

Այս քանի մը տողերը՝ մեղի հետևեալ տեղեկու-
թիւնները կուտան : Նախ՝ թէ Հայք իրենց չաստուած-
ներուն կարգը Տիր (կամ Տիր) ըսուած չաստուած մ'ալ
կը պաշտեն եղեր : Երկրորդ՝ թէ այս Տիրը քուրմերուն
գիտուէ վարժապետն է եղեր : Երրորդ՝ միանգամայն Որ-
միցդի (Որամազդայ) ալ գրագիրն է եղեր : Չորրորդ՝ ամեն
արուեստները կը սորվեցունէ եղեր : Հինգերորդ՝ իրեն
յատուկ կերպով նուիրուած անձանց երազներ կը ցու-
ցընէ եղեր՝ որ աղէկ կամ գէշ ըլլալիք պատահարները
գիտնան : Եւ վեցերորդ՝ ասոր մեհեանին մէջ երուզ
կը մեկնեն եղեր, և մասնաւորապէս չաստուածոյն նուի-
րուածներուն տեսածները : Այս ամեն յատկութիւննե-
րը Տիր չաստուածոյն հանդամանքը կը յայտնեն, և մե-
ղի միջոց կուտան նախ և առաջ անուանը նշանակու-
թիւնը գուշակելու, և ետքն անոր ծագումը գտնելու :
Հայոց Տիր ըսածը՝ Հերմէսը կամ Մերկուրիոսն է :
Ինչպէս որ եղիպտացոց թեդ կամ թօդ, և փիւնիկե-
ցոց թաուդ և Յունաց Հերմէս, և Լատինաց Մեր-
կուրիոս ըսածը, զորս մեղի իբրև քուրմերուն խոր-
հրդական, ուսմանց ուսուցիչ և իօսելու լեզուի
և գիտութեանց և գիր գրելու և արուեստից հնարող,
և որպէս երկնքի և գետնի և դժոխոց այլ և այլ դա-
ւաւներուն մէջէն անցնելու հողոց առաջնորդող կը
ներկայացնեն . նմանապէս Հայոց Տիրն ալ՝ ինչպէս որ
գրածներս կարդացողը գիտած է, այս ամեն հանգա-
մանքներովս կը ներկայանայ մեղի : Քուրմերուն գի-
տութեանցն և արուեստից ուսուցիչ է, Որմզդի կամ
Որամազդայ գրագիրն է, աղէկ ու գէշ երազներ տես-
նել կուտայ, և քիւիօքօքոս կամ նէրօքօքոս մականուա-
նեալ Հերմէսին պէս՝ հողինները դժօխք կը տանի (6) :
Հայաստանցոց մէջ մէկ խօսք մը կը գրուցուի մինչև
մեր ժամանակը՝ որուն բուն նշանակութիւնը մոռցուած
է . բայց երկու հազար տարուրնէ ՚ի վեր գրուցուելու
սովորական ըլլալը կը ճանցուի : Այս գրուցուածքն է,
բարեւոյն ձեռքս ձեռքս : Գրող բառը՝ գրել՝ բային ներկայ

բայանունն է և Ազատանգեղոսի մէջ դործածուած գը-
րիչ բառին հետ նոյն է . Ուրեմն ասիկայ նախնի Հայոց
Տիր չաստուածոյն տուած մէկ ածականն է, զոր հո-
գինները դժօխք տանող կը համարէին, ինչպէս որ ը-
սինք . Գոնէ ես այսպէս կը բացատրեմ այս առակաւոր
գրուցուածքը՝ զոր Հայք ՚ի դործ կածեն առանց հաս-
կընալու և առանց մտքերնէն անդամ անցնելու՝ որ այս-
պէս ըսելով՝ իրենց կռապաշտ նախնեաց լեզուն և միտ-
քը դործածած կըլլան :

Տիր չաստուածոյն ծագումը Ասորեստանէն է . Ուր
Ներոսի կամ Նարոսի տղայ սեպուած է, որ գիտու-
թեանց չաստուածն և ասորեստանցոց Հերմէսն էր .
Մօտ ժամանակներս Պիրնէմուտ տեղը՝ (Պաղտատի մօտ)
մատուռի նման սենեակ մը գտնուեցաւ, ուր ամեն ա-
ղիւններու վրայ սեպի կամ նետի մը եռանկիւնի ձևը
փորուած էր, որ ասորեստանեաց չաստուածոյն նշա-
նակներուն մէկն է : Այս նետի պատկերն՝ որ յայտնապէս
Լբբև Էական մաս մը կը մտնէր սեպածև դրերուն բա-
ղադրութեանը մէջ, միանգամայն և Նէրոսի նշանակը
կը ներկայացնէր, Տիր չաստուածոյն ալ նշանակն էր .
Այս նետածև նշանը Պարսից մէջ ալ փոյլածու մտը-
րակին նշանն էր . Հօյտ՝ կըսէ (յաղադս կըօնից նախնի Պար-
սից . եր. 242) թէ հին Պարսիկները փայլածու մտը-
րակին բնէ կ'ըսէին (7) որ ՚ն* ըսել է, ընթացքը չուտ
ընելուն համար . Ասորեստանեաց արձանագրութիւն-
ները Նէրոսը Պորսիբբայի վեհապետ կանուանեն, և
հաւանական է որ գալրոցներն ասոր մեհեանէն կա-
խումն ունէին, որոց մէջ Պորսիբբայի Բաղդէացիներն
իրենց ուսմանքը կը սորվէին . Ինչպէս կըսէ Սարաբոն
(Աշխարհադր. հոր. Ե. Կերք. Ժ. 2. թիւ 5 . երես. 169 .
Տպ. փարիզ . 1805=1819 .)

Հայոց և Ասորեստանեաց մէկէն պաշտած չաս-
տուածներուն վերջին կը գնեմք Տիր չաստուածը :
Ի. Միհր . նոյն իսկ անունն՝ ասոր Պարսիկներէն
առնուած ըլլալը կը ցուցնէ . Ազատանգեղոս ասիկայ
Արամազդայ որդի կ'անուանէ, և ասոր մեհեանը կը

դանուէր բարձր Հայոց Գերջան գաւառին Բաղաւրձ գիւղը և հարստութեամբն անուանի եղած էր . (Եր. 586—588) : Եւքը Տիգրան թագաւորը հրաման ըրաւ ասոր տեղը կրակի շատուած Հեփեստոսի արձանը դրնել (Խորէն Բ. 14), զոր Արտաշէս Յունաստանէն վերցուցած էր իբրև պատերազմը կողոպուտ, և Հայաստան բերած էր : Այս շատուածոյն անունը՝ զոր Յոյնք և Հռովմայեցիք Միթրա կամ Մեթրաս կըսեն, Պարսից լեզուով՝ արև ըսել է, և նոյնը կը հաստատէ Չէնտ դրքերուն վկայութիւնը . Միհր՝ աներևոյթ կրակին (կամ ասքութեան) շատուածն էր և ասոր ապացոյց մը կրնայ դանուիլ հար բառէն՝ որ այս անունէն ելած էր, և մինչև հիմայ աներևոյթ կրակի նշանակութեամբ կը դործածուի Հայոց մէջ՝ որ աննիւթ է . Միհրի նիւթական յայտնութեան պէս կը ճանչցուէին նաև՝

1. Արեգակն՝ (8) որ է արևու աչք, երևելի արև . զոր Չէնտ ավեսդա Պարսից հին գիրքն ալ նմանապէս Արամազդայ աչք կ'անուանէ . պայծառափայլ հսկայ մը՝ որ վեհութեամբ մը իր ճամբան կերթայ և անապատները բարեբեր կ'ընէ, իղէտներէն գերադոյն է, միշտ արթուն, երկրի սրշտպան : Արեգակը միանդամայն մարդոյ սերական կրակին (տարփանաց) ալ նշանակն էր .

2. Լուսին՝ (9) որ կանանց սերական կրակին նշանակ էր, և Մովսէս Խորենացին հրոյ եղբայր կ'անուանէ (10) (Պատմ. ճանապարհոր. Հռիփսիմեանց . 'ի մատենա. Եր. 301) : Արեգական և լուսնի գլխաւոր մեհեանն էր Արմաիլը քաղաքը, որ Հայոց ամենէն հին մայրաքաղաքն էր : Այս շատուածներուն դրօշաւները Հայոց Արշակունի թագաւորաց Ա. վաղարշակ թագաւորը դրաւ այն տեղը (Խորին . Բ. 8.) : Երկրորդ միհեան մ' ալ ալ Բագաւան կար՝ որ հիմայ Պաղու կըսուի, և հոս մշտավառ կրակ կար՝ զոր Արամազդայ կրակ կանուանէին (անդ . Բ. 75) : Ասոնցմէ զատ կրնամք կարծիք ըր որ ուրիշ շատ տեղեր ալ միհեան ունէին այս շատուածները, օրինակի աղաղաւ, վառարականի Անձու-ացեաց

երկիրը (Խորեն . թուղթ . առ Սահակ Արծրունի 'ի մատենագր . Եր. 294—295), Պախալ լեռան արևելեան կողմը Պութ (11) ըսուած տեղը (նոյն . 'ի ճանապարհ . Հռիփսիմեանց . անդ . Եր . 301) . եւ այս մեհեանիս սեղանին վրայ՝ որ Միհր շատուածոյն նուիրուած էր, միշտ կրակ կը վառէր, և ասոր ապացոյցն է՝ Խորենայիին այս կրակը մշտավառ և անչէջ անուանելը :

Բ. կրակին պէս ջուրն ալ կը պաշտէին Հայերը, զոր կանուանէին պիտիւր (12) : Չէնտավէտայի մէջ քսան եւ ութն իղէտներուն կարգը Արեգակն մ' ալ կը գըտնեմք, որ է երկնային ջրոյ աղբիւր, և Տեփ- , Արամազդայ աղջիկ . Արտվիծուր բառին վերջին վանկը Հայոց ջուր բառին հետ մէկ ծագումն ունի, եւ տարակոյս չկայ որ Հայք Արեգակն(1) անուանը տակ երկնային ջրոյ աղբիւր կը պաշտէին Պարսից նման :

Մովսէս Խորենացոյն ըսածին նայելով՝ կրակ քրոջ եւ ջուր եղբոր պաշտօնը լեռան մը տակ կը կատարուէր, որուն գիրքը նշանակէր գոթաղբաբար, և կը պաշտէին Պութ ըսուած այրին մէջ զոր վերը յիշեցինք .

Թ. Չաստուածոց այս կարգին մէջ կը մտնէ նաև Ահմուր, որ ա և նոր բառերէն բաղկացած ըլլալով նոր պիտի կը նշանակէ : Աղաթանդեղոս կըսէ որ այս շատուածը պատուներուն և տարեկան բերքերու խնամակալ էր և Վանապուրիք ալ կըսուէր, որ է օտարաց պատրաստարուելու տեղ տուող .

Ասոր մեհեանն էր Արարատ նահանգի Բաղրևանդ գաւառին Բագաւան գիւղը : Տարւոյն սկիզբը՝ որ է նուասարդ (13) ամիսը՝ որ օգոստոսի տասն և մէկին խորագու ալ պարսից լեզուով կ'ըսեն Նոյն . ճանապարհոր (անապարհոր)

1 Այս աննիւրայր բառը կամ ասոր մօտ նշանակութեամբ բառ մը մեր լեզուին մէջ դործածուած ըլլալը չեմք յիշեր . բայց պարտաւորեցունք մեր բնագրին մէջ գտնուած դաղղիւրէն պարսիք բառը այսպէս թարգմանելու : Քուցէ հեղինակը պիտի եւ եղբայր բառերուն մի եւ նոյն բաղաձայն դրոյ նմանութենէն այսպէս ստուգաբանութիւն մը հանած ըլլայ :

կի, յնայ, նախնի Հայերը մեծ Հայաստանի ամեն կողմերէն այն տեղ կը ժողովուէին և Ամանորայ տօնը մեծ հանդէսով կը տօնէին, որ վեց օր կը տևէր: Այն միջոցին Բագրաւանի մեհեանին բոլորտիքը կը կենային և հոն ոչ միայն պատսպարան և պառկելու տեղ կը գտնէին (ինչ պէս որ Էստրոն բառը կը պահանջէ) այլ և զոհերուն արդիւնքէն ալ բաժին կուներնային: Ազաթանգ . Եր . 619 . 620) Խորէն Բ. 66) =

Պարսիկները նոր տարին նշելու կանուանեն, որնոր օր ըսելէ է . և ասոր սկզբնաւորութիւնը և տօնը չէ թէ Հայոց մէջ եղածին պէս օգոստոսի առաջին կէսին մէջ եղածին պէս կը լլար, այլ Յէվրատին ամիսը, որ գարնան գիշերահաւասարին ատենն է. իսկ աշնան գիշերահաւասարին Միհրկան ամսոյն մէջ Միհրայի կամ Միթրայի տօնը կը կատարէին, եւ յայտնի է որ սկիզբները Ամանորայ և Միթրայի տօնը մէկ էր և ետքերը այս պաշտօնները ուրիշ կերպարանքմտան կերպ մը Պարսից և կերպ մը Հայոց մէջ, լուրաքան չիւրոց իրենց պաշտած շաստուածոյն վրայ ունեցած գաղափարին համեմատ: Ազաթանգեղոսի խօսքը հիմ բըռնելով Ամանորը շաստուածներուն կարգը դնելուս զարմանալ պէտք չէ ընթերցողը, թէ ինչու այս անունը իր պարզ նշանակութեամբ նոր տարւոյ տեղ չառինք: Այլէկ գիտեմք որ Հայ պատմիչին բնագիրը մինչև հիմայ գրեթէ սովորաբար այս վերջին մտքով կը հասկցուէր. (14) բայց տարին ամբողջ և տարւոյն մէկ մասը իբրև աստուած պաշտող և անոր զոհ մատուցանող երկիր միայն Հայաստանը չէր: Ասոր հաւաստիքը կը գտնեմք Տիւրոս, ուր տարւոյ և ամիսներու պատուոյն բազմիներ շինուած էին իբրև ժամանակի երկար և կարճ շրջաններուն նշանակ բռնելով, որոց մէկն արևով և միւսն լուսնով կը չափուէր (տե՛ս 'ի Քրայցէր, Էրօն նախնայ, Գաղղեան Բարեմանիկան կիլիկի . հարօր. Ի. մասն Գ. Յանօնուիլան 8 . 'ի գիրք. Դ. Եր . 964, 965) :

Վ ժ. Արամազդայ աներևոյթ աչքը սեպուող արեգակին անմիջապէս յարաբերութեամբ Ար (15) շաստուածը կը պաշտէին, որ էութեան կենդանարար սկիզբն եղող

աննիւթ լուսոյն երևելի յայտնութիւնն էր սեպուած . և ասոր ածական կուտային Կնայ Բարեւոյ : Հայերն ասով աներևոյթ Արամազդը կը պաշտէին և կուպաշտութեան ժամանակի սովորութեանց համեմատ մինչև հիմայ արեւիկամ արեւ քերէ ըսելու պէս երգման ձևեր՝ քիչ լսուած բաներ չեն, որ անոնց նախնիքը՝ Արամազդ քերէ կամ Արամազդ Կնայ ըսելու տեղ կը բանեցնէին :

Հայաստանի մէջ Արամազդայ պաշտօնը հուշակեալ եւ տարածեալ գտնելով բնական բերամբ անկէց կը հետեցնեմք որ արևու պաշտօնն ալ անկէց վար չէր մընար : Ասոր վրայօք թէպէտ քիչ՝ բայց պատուական տեղեկութիւններ կուտայ մեզի Ներսէս Լամբրոնացին(1) որ ժԲ . դարուն ատենը կ'ապրէր, Միջագետաց հայ կղերին դրած նամակին մէջ :

Այն տեղ կը տեսնեմք որ Հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունելէն ութ դար ետքը Ամսոտիա քաղաքին բնակիչները արևը կը պաշտէին, և զիրենք արեւորքէ կ'անուանէին. Ներսէս հայրապետը ասոնց պաշտօնը ազանգ կը կոչէ՝ որ դեւերու երկրպագել կը սովորեցնէր, և կը յաւելու թէ՝ արևօրդիները խաւարը սիրելուն համար լուսոյ վարդապետութիւնը մերժած են, և սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչէն ետքն ալ իրենց նախնեացը հետեանոսական հաւատքովը մնալը կը շարունակեն: Այս հայրապետիս քանի մը խօսքերէն կը սորվինք որ Հայերը կը պաշտէին 1. արեգակը . 2. լուսինը . 3. աստղերը . 4. բարսի (խափախ) ծառը . ասոնց վրայ ետքը կը խօսինք : Դեւերը այս ծառը իրենց բնակարան ընտրեր են,

(1) Սուրբ Ներսէս Լամբրոնացի այսպէս նամակ գրած չէ. այս տեղս յիշածն է սրբոյն Ներսիսի Շնորհաւոյ գրածը : Ուրիշ սխալ մ'է այս նամակը Միջագետաց հայ կղերին գրուած ըսելը, որ ուրիշ նպատակ ունէր. իսկ այս տեղ յիշածը՝ որուն մէջ արեւապաշտութեան վրայ քիչ բայց պատուական տեղեկութիւններ կը գտնուին, խորագիր ունի՝ « Նորին Տեառն Ներսիսի Կաթողիկոսի թուղթ 'ի Սամսոտիա քաղաք յաղաղս արեւօրդեացն դարձի » 1824 թուին Կոստանդնուպոլիս աստուած Ընդհանրականին մէջ . Եր 137-141 :

և այն տեղ կուզեն մարդոցմէ պաշտօն և երկրպագու-
թիւն ընդունիլ : Հինգերորդ սորվածնիս այն է՝ որ ա-
րևորդիներու մէջ կանայք հմայից (Փալճիութեան) և
կախարդութեան տուած էին զիրենք, և տեսակ տե-
սակ գէշութիւն պատճառող կախարդութիւններ կընէ-
ին, որով մանչերու և աղջիկներու մէջ ցանկական կրակ
կը բորբոքէին այն գրգռիչ կախարդանքը անոնց ուտե-
լիքին կամ խմելիքին հետ խառնելով :

Սրբոյն Ներսիսի այս խօսքերէն կը հասկնամք որ ա-
րևորդիները արեգակէն և լուսինէն և արեւէն զատ առ-
հասարակ ամեն աստղերն ալ կը պաշտէին (16) (տես
'ի մատենագրութիւնս սրբոյն Ներսիսի . Եր . 238 — 253
որ, վե՛նե՛ր . 1838) :

Ինչպէս որ առաջ ըսած ենք, Արամազդը՝ հակա-
ռակորդ Ահրիմանին անունը հայ մատենագրութեանց
մէջ յիշուած չէ . այսու ամենայնիւ հետագրքերական բան
մ' է տեսնելը որ անիկայ յատկացնելու համար ասոնց
գործածած բառերուն մէջ հին Պարսիկներուն նոյն
չաստուածոյն համար գործածուած յատկութիւն մը կը
գտնեմք : Մովսէս Խորենացին իր մատենագրութեանց
մէկ տեղը կը պատմէ որ՝ չորրորդ դարուն սկիզբը բոլո-
րովին սև երկու վիշապ կը պաշտէին . (Պատմ. ճշմարտ-
հորոսման Հոփփոթեանց 'ի մարեմարտիւնս : Եր . 301—302)
Պարսից աւանդութիւններէն ալ գիտեմք որ Ահրիման
իւր բոլոր դէները հետն առնելով Արամազդայ թագա-
ւորութեան վրայ ըրած արշաւանքը չը յաջողէին եա-
քը՝ հարկ եղաւ փախչելով աղատիլ, և օձի կերպա-
րանք առնելով ինք զինքը երկնքէն երկրիս վրայ ձգեց .
(Տես 'ի Ռօտէ . Նոնրոյն Բան . Եր . 174 . 376) Մովսէս
Խորենացին սա ալ կը պատմէ (որ ուշագրութեան ար-
ժանի է) թէ այս վիշապներուն նորահաս աղջիկներ և
կոյս պատանիներ կը զոհէին, և թէ դէները այն արիւ-
նը և բաղինները և կրակը և ջուրին աղբիւրը երբ կը
տեսնէին՝ ուրախանալով տեսիլքներ կը ցուցնէին, սրոյ
հետ փայլատակունք և աղաղակներ և կաքաւներ ալ
կըլլային : Պատմիչը այս հետագրքերական խօսքերը կը

լմնցնէ ըսելով . « ասոնք եղած ապառաժին բոլորի ճեղ-
քերը մահաբեր թոյն ունեցող օձեր և կարիճներ լեցուն
էին » : Մեզի կերևի թէ օձ և կարիճ ըսածները մեկ-
նութեան կարօտ չեն, կարգացողը կը հասկնայ ան-
շուշտ որ այս սողունները, որ Ահրիմանին ստեղծածը կը
կարծէին հեթանոսները, անոր նշանակն էին : ԺԱ.
Չենք կարծեր թէ մեզ մեղադրոյ կըլլայ, որպէս թէ
ընագրին խօսքը քաշքշիւով օտար մտքի տարած ըլլամք՝
վերայգրեալներէն հեռեցնելով թէ Հայք բարի սկիզբ
Արամազդայ հետ չար սկիզբ Ահրիմանն ալ կը պաշտէին .
Առաւելապէս անով կը հաւատամք ասոր՝ որ Ահրիմանի
ստեղծած և անոր արբանեակ դէներն ալ (17) ասոնց
պաշտաման առարկայ կը գտնեմք . ասկէց զատ՝ սա ալ
կը յիշեմք որ դիւաց թագաւորութեան տեղին ալ Հա-
յերը դժոխ՝ անունը կուտան, որկէց մտքերնիս կուգայ
Պարսից գործածած ^{համար} բառը՝ որ Ահրիմանի բնա-
կած տեղոյն անուն կուտային և Հորդանոն՝ որ ^{համար} ^{համար}
հետ զճոխ կամուրջով կցուած կըսէին : Ասոնցմով դը-
ժուար չէ մակարեբելը որ խաւարի տէրութեան վեհա-
պետը Ահրիմանն է :

ԺԲ. Հայերէն հին լեզուին մէջ ^{անորարտի} բառը
կայ, որ է ^{անորարտի}, և ասոր բուն ծագումը պարս-
կերէն ըլլալը մէկ նայուածքով կը ճանչցուի : Հայոց
^{անորարտի} կամ ^{անորարտի} ուրիշ բան չէ, բայց եթէ
հին Պարսից ^{անորարտի} կամ ^{անորարտի} ըսուածը, որ
այսպէս կանուանէին աշխարհիս ոգին՝ զոր Արամազդայ
ստեղծած իզէաներուն մէկը կը սեպէին, վերիօցանկ
ասիկայ աշխարհի տիրուհի կանուանէ, (Տես Պիւրնուֆի
գաղթիւրէն Բարբոնոսած Եսան քէրէ . ԳԼ . Ա . Իր . 137 . 138) .
Այս բառը՝ զոր Հայք չորրորդ և հինգերորդ դարուն
մէջ հեթանոսներէն առնելով իրենց լեզուին գործածա-
կան ըրին, և Պարսից և Հայոց մէջ աշխարհիս մաքուր
և հնազանդ ոգին նշանակելու կը գործածուէր, քրիս-
տոնեայ Հայոց մէջ բոլորովին ասոր հակառակ նշանա-
կութիւն մը ունեցաւ : Թէպէտ այս բառով ոգի մը
կը հասկնային, բայց մաքուր և հնազանդ ըլլալը չիգիտ-

նալէն զատ զժօխային անդնդոց թագաւորութեան չար ոգին կը սեպէին : Այս բառը այս մտքով առնելով Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ ետքէն մտած կը գտնեմք (Եղէկ . ԼԱ. 16) , նման մտքով կը բանեցնեն Մովսէս խորենացին (Պատմ . Բ. 62) եւ անկէջ ետքը Հայ մատենագիրները :

Մանսթուութիւնք Ա. Յօդուածոյ .

(1) Պիսիդոնի արձանագրութեան Գ. մասին 4 էջը Ահրիմանի ստեղծած ըսուելը միայն մէկ անգամ մը կը տեսնեմք : Ռատուլինսըն Պիսիդոնի Դարեհի մեծ արձանագրութեան անդղիերէն թարգմանութեանը հետ պարսկերէն բնագիրն ալ հրատարակած է :

(2) Ահորա . Հնդկաց սանսքրիտ լեզուով ստեղծուած գոյութիւն և կեանք ունեցող ըսել է : Մուշեղ որ Զըրադաշտի վարդապետութեան գերագոյն աստուծոյն ամեն ատեն դործածուած ածականն է , ըսել է իմաստ , կամ ինչպէս որ Էօժէն Պիւրնուֆ կը թարգմանէ , չարքէր : Այս արմատը հայերէնի մէջ ալ կայ , իմաստ . որկէց կելէ իմաստութիւն բառը , և ըստ այսմ Ահորա Մուշեղ ըսել կըլլայ չարքէր կեդրան :

(3) Ինճիճեան գիտունը իր Հրատարակութեան Գ. գլուխը (եր . 199) այս ածականներուս բացարձակապէս ինքնասէնար նշանակութիւն կուտայ . և ասոր ըսածին բըռնուելով նոյնը կընէ Տիւլօրիէ . Հայ ժողովուրդներէն հետեւողութեան գրքին մէջ (Գլ . Բ. Զմեռ . 110 . եր . 148 — 149) :

(4) Ազաթանգեղոսի վէնէտիկի տպագրութեան վերջը տարբեր ընթերցումոց կարգը (եր . 662) արեւմտեան տեղը, զոր իմաստուն Միսիթարեանք ընդունած

և բուն գրքին մէջ այնպէս գրած են , աւելի ճիշդը նշանակուած է ար, զոր իրենք դուրս ձգած են, յայտնի է որ բուն միտքը և արժէքը չհասկնալուն համար :

(5) Երազն . հայ լեզուին մէջ երազ և ճշ բառերէն բարդուած է . ճշը կը նշանակէ բնական հմտութիւն , որով ամբողջ բառին նշանակութիւնը կըլլայ, երազ մեկնելու բնածին յատկութիւն ունեցող . և մեր բնագրին մէջ կը նշանակէ անանկ տեղը՝ ուր կըլլային երազ մեկնել գիտցողները :

(6) Տե՛ս , ՚ի Շղուհի . կրօնական գրքերէն Հեյլենացոց եր . 315 — 316 . Գլ . Պերլէն 1838 , և յովրատիոս (տաղ ՚ի Մերկիւրիոս) Հերմէսը իբրև ճարպիկ և մարդ խաբելու վարպետ շաստուած մը կը ձևացնէին , և ասոր իբրև յատուկ դործ կը սեպէին գոյութիւնը , գիշեր ատեն լրտեսութեան պարտեյն , ոչխարի և ուրիշ ընտանի և պիտանի կենդանեաց հօտեր գողնալն , և ուրիշ չարութիւններ : Ովրատիոս իր յիշեալ տաղին մէջ Մերկիւրիոսի յատկութիւնները բարակ ճարտարութեամբ կը նկարագրէ :

(7) Տրդատ թագաւորին անունը արեւ կամ արեւ և արեւ բառերէն կազմուած է . Տիւր մեր ընթերցողներուն արդէն ճանչցած շաստուածոյն անունն է . իսկ արեւ Պարսկերէն արեւ բայէն կելլէ , և կը նշանակէ արեւ , արեւել : Այսպէս Տրդատ անունը երկու կերպ կրնայ թարգմանուիլ . մէկ մը՝ արեւ արեւ , մէկ մը՝ ալ արեւնաւերստ : Միհրդատ անունն ալ նոյն կերպով շինուած է , զոր Տակիտոս երկու կերպ կը գրէ . Միհրդատէս և Միլթրիտադէս (Տրեպէլէ . ԺԲ . 13 . 15) . Հերոդոտոս կը գրէ Միդրադատէս (Պատմ . Ա . 110) . իսկ Նիկողայոս Գաւմասկային Միդրադադէս , որ նոյն անունն ըլլալը գիւրաւ կը հասկցուի : Այս երկու բառերս նոյնանշան են . առաջինը ըսել է , Միդրայի այսինքն արևու տրուած կամ նուիրուած . երկրորդը ադրա կամ ատար բառէն կելլէ , որ ակու կամ ասոր պաշտամանը սովորական նշանակն եղած կրակին ածականն է . ուստի այս երկրորդ անունս ըսել կըլլայ՝ արեւ կամ արեւ այսինքն արևու նշանակ կրակին տրուած կամ նուիրուած :

(8) Արևը արեւնաւերստ անուանող միայն Հայերը չէին .

Հարևանցի մը սա նշանակեմք որ՝ ասիկա արևու գաղափարին տրուած պատկերներուն ամենէն հինը և ամենէն աւելի հրատարակեալն էր : Պարսիկները կրօնէին Ահուրա Մազդայի աչք : Եգիպտացիները՝ տիմիուրդոսին աջ կողմի աչքը, և (տիմիուրդոս կամ աշխարաստեղծ կանուանէին մէկ էակ մը՝ բուն Աստուծմէ տարբեր) : Յոյները կ'անուանէին Գիոսի աչք, հիմակուան Գերմանացիներուն նախնիքը՝ Վոթթիսի ԱՉԳ : Հին գերմանացի հիւսիսակողման բանաստեղծները արեւուն կէտի մակերեսը անուանը կուտային՝ որ ըսել է երկնի գոհար : Ինչպէս որ Ներսէս Լամբրոնացին (Շնորհալին) ալ երկոտասաներորդ դարուն մէջ պայծառ կարկեհան կանուանէ յաղագի երկնի և շարժող նորա շինած բանաստեղծութեան մէջ ՚ի մատենագրութիւնսն : Տպ. Վէնէտ. 1830 . եր. 285 : Եւ կրիմմ. Գերմանացի որդեգրանութեան Հատոր . Բ. Իր. 665) :

(9) Հաւանական է որ լուսինը՝ զոր Լատինք լուսին (Luna) բայէն հանելով լուսնա, և Ետրուակները կամ Թօսքանացոց նախնիքը լուսն կրսեն, հայերէնին հետ մի և նոյն արմատն ունենայ, որ է լայ, լատիներէն լուս, բուսերէն լու, որ մասնաւորապէս լուսն շարժող ըսել է : Եւ ըստ այսմ լուսին ըսել կըլլայ լուսն : Սա ալ նշանակութեան արժանի է որ Ասորեստանեայց շաստուածներուն խուժբին մէջ շաստուած մը կայ ՚ն անուանով՝ որ լայ ըսել է, հայերէնն ալ կրնայ առաջուց ըլլալ լուսն :

(10) Հայերուն կարծեացը դէմ՝ որ արևին և լուսին սէրերուն վրայ ունէին (մէկն արու և միւսն էգ սեպելով) հին Գերմանացիները արեւը կանուանէին արև սեմէ, (արև խաթուն ըսելու պէս) և լուսինը հեր ֆեմ, (պարսն լուսին) : (կրիմմ. ՚ի վերոյիշեալ գիրսն. եր. 666) :

(11) Պոլի կամ Բոլի պարսկերէն ըսել է կուս : Հաւանական է որ այս տեղս շատ կուռքերու մեհեան կենալուն համար այս անունս առած է : Ասանկ կելեին Բագուան և Բագարան և այլն անուններն ալ, բայէն բառէն :

(12) Հին Պարսից պէս (տես ՚ի Հերադոտոս . Ա. 139) նախնի Հայոց մէջ ալ գետերը սրբազան յատկութիւն մ'ունէին : Մասնաւոր պատիւ մը կընդունէր Երրատ, և ասոր ասոցոյց մը կրնան սեպելի այս գետոյս եղերքը շինուած քաղաքներուն նախապատիւ սեպելի ինչպէս են . Սնի, Թիլ, Երիզա, Բագայառինջ, Աշտիշատ : Տակիտոս ալ ասանկ ըլլալուն վկայութիւն կուտայ : Այս պատմիչիս ըսածին նայելով՝ թէ որ պատմածը ճիշդ է՝ Երրատայ եղերքը բնակողները կը կարծէին որ երբեմն այս գետոյն ջրերը առանց յայտնի պատճառ մ'ունենալու կը շատնան անձրև չեղած ատենն ալ, և մօտ ժամանակներն բարեյոջող դէպք մը կը գուշակեն, և այն ատենը ջրերուն երեւը երեցած փրփուրէն՝ իրենց դործերուն վերաբերեալ գուշակութիւններ կը հանեն : Տակիտոս կրսէ ալ թէ՛ գետոյն մէկ ձի մը կը զոհէին, և թէ Հայերը ջուրին երեսի տեսքէն հանած գուշակութիւններէն զատ՝ երկնքի և գետնի երեկոթներէն ալ բան կը գուշակէին (Տարեգիրք Զ. 375) :

(13) Այս բառիս բացատրութեանը նկատմամբ մարդ չիկրնար Միսիթարեաններէն աւելի պարզամիտ ըլլալ : Ոսոնց ըսածին նայելով՝ ասորք բառը երեք բառ մէկտեղ գալով շինուած ըլլալու է . որ են լուսն, արև, և ըսել պիտի ըլլայ . լուսն հայտնի և Նոյի ժամանակէն այս անունը դրուած կըկարծեն որ նաևուն Արարտ լուսն հասնելը տեսնելով այսպէս ըսած ըլլայ, որպէս թէ նաւը հիմայ երթալու տեղը հասաւ : Նորք բառը պարզապէս արեաց լեզուէն է որ պարսկերէն նէվ — նոր — և հնդկ սանսքրիտ լեզուին սորք բառերէն կաղնուած է . և հայերը նոր տարւոյն առաջին ամսոյն այս անունս կուտային :

(14) Միսիթարեանները նախնի Հայոց շաստուածներուն անուանց նշանակութիւնը չկրնալով գիտնալ՝ անունն ալ նշանակութիւնը չեն հասկցած : ասոնց սխալանացը կը հեռակի Պ. Տիւրքիէ անոնց հաւատարիմ աշակերտն ալ, երբ Աղաթանգեղոսէ տուած հատուածնիս

Թարգմանելով ամեն շատուածոյն անունը նոր արարչ
 շատուած կը թարգմանէ : Յայտնի է որ՝ նախնի Հայոց
 ամենոյ անունով շատուած մ'ունենալին մտքէն ալ ան-
 ցած չէ : Այն հատուածոյն մէջ, գաղղիացի իմաստու-
 նը մէկ ուրիշ աններելի սխալ ս'ալ կրնէ՝ ամենքէ սր-
 րուած վնասոր ածականը, անկից տարրեր մէկ ուրիշ
 շատուած մը ձևացնելով և իւր կողմէն անոր : - Բէն-վէ
 — հէ-ընկ-ւ — ածականը տալով . և այս կերպով մէկ ուր
 շատուած մ'երևան կը հանէ վնասոր հէ-ընկ-ւ անունով՝
 որ լոկ երևակայական է : (Կէ՛ս հեթոզգոս-իսնէ Հայ ժամա-
 նակագրութեան . Հր. Ա. 10) :

(15) Խոստանայիք աբ- կամ արու անունով՝ արեգակը
 կը հասկնային . (Կէ՛ս 'ի կոմիտի Սեբեայի անուանեալ քերական .
 Հր. Բ. Եր. 288—290) : Ասոր վրայ դիտել պէտք է՝ որ
 Հայոց գրաբար լեզուին մէջ՝ արև բառը, արեգական
 տեսանելի լոյսը կը նշանակէ : Ասոր համար յայտնապէս
 աբ վանկն է որ Հայերէն շատ բառերու մէջ կը տես-
 նուի . զոր օրինակ աբ-եք, արեգակն : Իբնէ՛ս ուր էր
 վանկը՝ Ե գիրը — գրոյն տեղ գրուած սեպելով, կը նշա-
 նակէ՝ երանգ, սաստիկ արու . և կէ՛ս՝ որ կնոջ արուած ա-
 նունն է և կէ՛ս ալ կը նշանակէ . ուստի՝ երբէ՛ս բառին
 նախնական նշանակութիւնը կը լլայ արեգակն արեգակն
 կէ՛ս ալ կէ՛ս կամ կէ՛ս՝ որ արևուն տեղն է : Ասոնց պէս
 է եր-կէ, այսինքն, իր մէջը եր-ալ, կամ, սաստիկ տա-
 րութիւն կէ-ալ, այսինքն, արևան արու-ի-նէ կէ-ալ արեգակն .
 Այր-ե՛ս, որուն նախնական ձևը՝ երե՛ս, աշխարհաբարին
 մէջ մնացած է : Երբ՝ վառարանի ծխնելոյցը : Սնդղիա-
 ընէի մէջ ալ՝ հէրե՛ս վառարան ըսել է :

Եր-անոր . եր-ան . և ընէ կարելի է այս տեսակ բա-
 ռերուն վերաբերի օր բառն ալ՝ որ հին ատենը աբ կը
 գրուէր, և արտասանութեամբ ալ հինը նորէն տար-
 բեր էր . և ասոր ապացոյցն է նոյն բառին հոլովակնե-
 ըր արու, արուք, արուր : Մանտայիները (Չրադաչատի
 կուսակազմութեան հետևող պարսիկներ .) ունէին աբ-
 բառը՝ զոր Յոյնք արևուն կը թարգմանէին, որ է արևան
 աբ և կը նշանակէր շատուած մը՝ որուն բնակութիւնը

երկինքէն վեր էր :

(16) Հարևանցի մը նշանակենք որ Գրիգոր Մա-
 դիստրոս Ժ.Ս. գարուն մէջ՝ իւր նամակներէն մէկուն
 մէջ արևորդիքը կը յիշէ : Պ. Տիւրքիէ՝ Մատթէոս Ուս-
 հայեցիին պատմութեան թարգմանութեանը մէջ անլուր
 սխալանքի մը մէջ կիսնայ դասոնք արևապաշտ կոչելով,
 միանգամայն և կրակապաշտութիւն ալ տալով հեթա-
 նոս Հայոց (Եր. 464. Եր. 3) : Արևապաշտութիւնն ու
 կրակապաշտութիւնը Պ. Տիւրքիէի իրարու հետ շփո-
 թելը զարմանալի է : Ժամանակիս գիտութիւնը յղու-
 ցած է ըստ բառականին՝ թէ երկու աստուած պաշտե-
 լը և տարրապաշտութիւնը երկու կրօնական գրութիւն
 էին իրարմէ բոլորովին տարբեր . երկու աստուած պաշ-
 տելը՝ հին Պարսից ուսմունքն էր, ինչպէս նաև հեթա-
 նոս Հայերունն ալ . իսկ տարբերքը պաշտելը մոգերուն
 կրօնքին հիմն էր՝ որոնք բնիկ Սկիւթացի են : Ժամա-
 նակ անցնելէն ետքն այս կրօնական վարդապետութիւ-
 նը Պարսկաստան մտաւ և անխառն կրկնաստուածու-
 թեան հետ միանալն ալ շատ գծուար եղաւ, որ շա-
 բունակ իր դիրքը և յարգը պահեց իբրև պետութեան
 կրօնք . իսկ մոգական ուսմունքը գեղերը տարածեցան
 և հետևող ունեցան ուսմունքն և ստորին աստիճանի
 մարդիկը : Երբ Հերոդոտոս կըսէ՝ թէ Պարսիկներն հո-
 զը, ջուրը և կրակն ու հովերը կը պաշտէին, (Ս. 131)
 խօսիլ կուղէ անշուշտ մոգերուն կրօնքին վրայ՝ որ հա-
 սարակութեան մէջ տարածուած էր, վասն զի նոյն իսկ
 պատմութեանէն կը հասկցուի որ Ս. քէմէնեան արեւայ կը-
 րօնքը մտքէն ալ չէր անցներ :

(17) Բառին պարսկական գրութեան կերպն է՝ արե-
 վա, Սանսքրիտ լեզուինը՝ արե- : Պրահմանները՝ այս
 բառով՝ շատուած կը հասկնային . իսկ պարսիկները՝
 չար ոգին (Էօթէն Պիւրնուֆ, Եր-ան Գրիգորի Եր-
 նանց Գլ. հոգոք Ս. Եր. 8) . Սանսքրիտ լեզուի մէջ
 ճանաչ, (արե- , հայց . արե- . ար . արե- , կոչական՝
 ճանաչ) կը նշանակէ՝ երկինք, և ըստ ձայնին յունարէն
 զե- և գերմաներէն յե- բառերուն կը մտնայ : Գե-

բառին հօրովման նախնական ձևոյն , որով կըլլայ րէն ,
 րէն , րէն , կըհամեմատի լատիներէնը եւրէն , եւրէն , եւրէն ,
 որուն միայն ուղղականը ` որ եւրէն կամ եւրէն ըլլալու է `
 չդործածուիր , և միայն եւրէնէն բառին մէջ մնացած
 է ` որ է եւրէնէն : Այս եւրէն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ
 ճշմարտութեամբ բառին մեղմացածը : Յունաց զեւրէն և լատիններուն ճշմարտութեամբ մի օրինակ՝ երկնային էակի՝ կամ
 երկնքի անձնաւորութեան դաղափարը կուտան : Տեւրէն ,
 րէն , երկնքին կամարը : Չեւրէն՝ երկնքի դաւակ :
 ճշմարտութեամբ էն , զեւրէն էն , և եւրէնէն էն զատ՝ ուրիշ բառեր ալ
 կըդանեմք , ինչպէս են րէն , րէն , և րէն՝ որ աստուածութեան վերացեալ դաղափարը կընեղապայցեն
 լատիներէն րէն բառը դերմանական յնէն և յնէ բառերուն շատ մտ է : Ետտայի մէջ , որ իղանտացուց
 գիցարանական դիրքն է , գրուած կայ րէն՝ որ աստուածներ կամ
 դիւցազունք ըսել է : Հիմակուան Պարսից րէն և Ռուսաց րէն բառն՝ երկնք ըսել է . (րէն
 բառին յատուկ նշանականութիւնն է՝ վայրուն) . ասկից ելած է րէն
 բառը՝ որ ըսել է երկնք . (րէն կամ րէն բառն իր նախնական ձևովը
 Հայոց լեզուին մէջ մնացած եւ կընշանակէ՝ օր , յերէն) անկից կեղծ լատիներէն
 րէն եւ դուցէ Ռուսերէն րէն բառն ալ՝ որ նոյն նշանակութիւնն ունին .
 (տես՝ կրէն . բերանական րէնբանային . Գլ . Բ . եր . 175, 176 , և Մաներդ . բերանական և հիւսիսային
 րէնբանային րէնբանային . Հոր . Ա . Եր . 57 . Տղ . Պերէն . 1860 . և Մտ . Մտ
 10 . Տեղիքու ծագումը երկնային է ըսող կենալով ալ՝ Չրադաշտի
 վարդապետութեան մէջ չարի սկիզբը կընեղապայցեն և Ահրիմանի
 արքանեակ կըհամարուի . Բարեւրար ոգիի մը չար ոգիի վտխուրը
 Խօթէն Պիւրնու Ֆիլմաստունը կըբացատրէ Պրահման սլաւոններուն ու
 Չրադաշտի հեռուողներուն իրարու դէմ ունեցած հակառակութիւնը
 մէջ բերելով , որ այս վերջինները Հնդկներէն զատուելով իրենց
 հայրենի երկիրն ալ ձգեցին և օտար երկիր գացին . Այս
 հակառակութեան արդիւնքն երևան ելաւ Պարսից կրօնական
 վարդապետու

թեանցը մէջ , Հնդկներուն բարերար սեպած չաստուածները՝
 Չրադաշտի վարդապետութեան մէջ գէշութիւն ընող սեպուեցան
 և Պրահմաններուն չար սեպածները (պարսից) վէնտիդատ
 գրքին մէջ բարերար համարուեցան :

Բ.

Վաղարշակ թագաւորին ժամանակը՝ Քրիստոսէ 450 տարի առաջ ,
 Հնդկաստանցի երկու եղբայր՝ Գիսանէ և Գեմետար ասոր
 ներկայանալով իրենց ազաւինելու տեղ ուզեցին : Ասոնք
 երկու եղբայր՝ իրենց վեհապետը բարկացրել էին .
 Վաղարշակ հրաման ըրաւ Տարսնոյ գաւառն ասոնց
 տալ որ այն տեղ դնացին և վիշապ անուն քաղաքը
 հիմնեցին : Քիչ մը ետքն այս տեղի մտաւ որ Աշտիշատ
 քաղաքը գնացին և Հնդկաստան սլաւոն տած չաստուածներուն
 կուռքը այն տեղ հաստատեցին :

Տասն և հինգ տարի ետքը Հայաստանեայց թագաւորն
 այս երկու օտարականներն անձանօթ սլաւոնով մը
 միացնել տուաւ և անոնց ստացուածքն եղած երկիրն
 անոնց երեք տղոցը տուաւ . Ասոնք փարքէ լերանը
 վրայ քաջուեցան և իրենց տեղ մը ընտրեցին՝ որ նշանաւոր
 էր , վասն զի զով էր և զիւրքը՝ գեղեցիկ , որս և փոյտ
 և խոտ շատ , և հոն պղինձէ երկու կուռք տնկեցին՝
 մէկը տասն և երկու գրկաչափ բարձր , և միւսը տասն
 և հինգ գրկաչափ : Այս Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտը
 Չենոր Գըլակ , չորրորդ դարուն առաջին տարիները ,
 սկանաւոր ըլլալով այս Հնդկի դաղթականներուն
 սերունդը կընկարագրէ : Ասոր ըսածին նա յիշով՝
 ասոնք սևադոյն և դարչատեսիլ էին և երկար մազ
 ունէին : Այս նկարագրութեամբս գիւրաւ կըճանչնամք
 Գանգէսի գետեղջիւն բնակիչները . բայց կըցատիմք
 մեծապէս՝ որ Չենոր այս օտարականներուն կրօնից հիմանը
 վրայ և տնկած կուռքերուն վրայ և ասոնց ներս

կայացուցած չաստուածներուն վրայ մեզի տեղեկութիւն չտար : Միայն մէկ բան մը կրսէ , այն ալ վաստահ ըլլալով , այս է՝ թէ Սանդարամեաին կամ դժոխքի մէջին ներուն չտի դե կամ չար ոգի կային այս կուռքերուն անկուած տեղը :

Թէպէտ այս հաստուածոյս մէջ հեղինակն Հնդիկ կուռքերուն վրայ կատարելագէտ մասի կըլիտի , քանի մը հեղինակներ իրենց բոլոր ուժովն աշխատեցան այս երկու կուռքերուն ներկայացնելու չաստուածներուն վրայօք ճիշդ հետևութիւններ հանել :

Կովկասոյի Հայ իմաստուն մը՝ Պ. Առդալ , իրեն լուրջ հաստատութեան փաստ մը մէջ բերելու հոգ չընելով , կըկարծէ՝ որ այս կուռքերու ներկայացուցած ներն էին Հնդկաց ճականնադ և Գալիկադ կուռքերը . (Նշարտէ Հնդկի բաղնիքոց 'ի Հայ . Պեկաղոցի Առիւն շէնքերէն օրհորոյ մէջ յամն . 1836 . Հրք . Ե . Եր . 332) : Իսուէն Գերմանացի հաշակաւոր գիտունը կաշխատի գուշակելու թէ Գիսանէն՝ Քրիշնան է , և Գեմեարէն՝ Խաղատարը կամ Պալերաման . (Դե . 'ի Արքեր , շէնքերէն . Հրք . Ե . Եր . Գ . արեւեան Առիւ . Եր . 337 . Տր . Պրքն . 1843) : Արիշ կուռքերու հետ նոյնացնելու համար այդպէս աշխատելը մենք անօգուտ կրսեպենք , ու սրբղ պատճառով՝ որ Զենոբայ պատմութեան մէջ Գիսանէ և Գեմեարէ անունով Հնդիկ չաստուածներու խօսք բնաւ չկայ , Այս երկու անունները՝ Հնդկաստանէն պալթող երկու եղբայրներու անուն են , որոնք Հայոց թագաւորին հրամանովը սպաննուելէն ետքը՝ աղայքնին իրենց հայրենական չաստուածներուն կուռքերը Աշտիշատէն Քարքէ լեւանը վրայ տարին և անկէց ետքը Տարսնոյ բնակիչները այս կուռքերս կըճանչնային Գիսանէ և Գեմեարէ եղբարց անունովը . (Զենք . Դրք . Տրքն . Եր . 8 և 25—39 Դրք . վեկտ . 1832) : Այն է Հայ մատենադրին պատմածին բուն իմաստը , Պ . Պ . Առտալ , Հայման և ուրիշները՝ Զենոբայ պատմութեան բնագիրը ծուռ հասկցան , և , հարևանցի մը կրսեմք՝ որ ասոր պատճառը՝ գրածին մթութիւնն է՝ որ աղէկ չը

հասկցուիր . Այսպէս ծուռ հասկնալովն Ռիդգերի և Լաուէնի պէս իմաստուն մարդիկ ալ սխալմանաց մէջ ձըգեցին և Գիսանէ և Գեմեարէ անուններուն մտացածին մեկնութիւններ տալու պատճառ եղան . (Ոչարտ . Եր . 334—337 . Կեստիւն հայկական բնութագրական նորագուէլան Դրք . Արեւից . Գիտութեանց Վի գարեգիր մը կէօրնիլն Կուռք . 1837ին Հրք . Ա . Եր . 253) :

Անհաւանակելի բան մը ստացած եմք , այն է՝ Տարոն դաւառին մէջ նախ քան դիւրիստոս 130 տարիէն մինչև Փրկչին 302 թուականը՝ 432 տարի՝ հնդկական չաստուածներու կուռք գանուիլը : Այն տեղի բնակչաց պաշտաման առարկայ էին ասոնք : Բայց այս չաստուածներս որոնք էին , և պաշտօնին ի՞նչ բանի վրայ կըկայանար . — այս խնդիրներուն պատասխան տալու ջնքեր մեզի Զենոբայ բնագիրը . Եւ ինչպէս ալ ըլլայ՝ ըլլալ՝ ըսելով մտացածին հիման մը վրայ այնպիսի գրութիւն մը հնարելը՝ որ քննութեան տակ ի յնայու ամենին չգար , գիտութեան արժանեացը հետ չմիարանելու բան մը կերելի մեզի :

Գ.

Հայոց պատմութեան աւելի յետին ժամանակները Փրկչի թուականէն 114 տարի յառաջ , Յունաստանի չաստուածներուն առաջին անգամ Հայաստանի չաստուածոց կարգը մտնելը կըտեսնեմք , Մովսէս Խորենացին կըպատմէ՝ թէ վաղարշակոյ թուան՝ Յրտաշէս թագաւորը՝ որ հաշակաւոր պատերազմը մ' էր , փոքր Ասիա արչաւանքն յաջողելով , անկէց , իրրե պատերազմի կողմուտ , յունական չաստուածներու պատկերներ բերաւ իր արքայանիստ Արմաիր քաղաքը դնելու : Ասոնք այլինձէ թափու օսկեցօժ կուռքեր էին , որ Արոնէմիս և Հէրակլէս և Ապողոն չաստուածները կընեղ կայացնէին , և Հայաստան հասած ասեւը քրմապետ

ները ընդունեցին և Արմաւիր տեղաւորեցին : Արտաշէսի մահուանէն ետքը նոյն քրամապետները Հէրակի կուռքը անկից վերցուցին և Տարոն գաւառին Աշտիշատ գիւղը գրին : Նոյն պատմիչը կրակէ՝ որ Արտաշէս այս կողոպտանքուս փրայ աւելցուց Ողիմպեան Դիոսին և Աթենասայ և Հէփեսոսոսի և Ափրոդիտէի կուռքերն ալ և Արտէմիսի մէկ ուրիշ կուռք մ' ալ : Ասոնք Յունաստան իբրև պատերազմի կողոպուտ վերցուցեր հաստատան զրկեր էր : Բուրմերը ստոնք Բարձր Հայոց Գարանսդիք գաւառին Անի ամրոցը (Կամախ) գրին (Մովսէս Խորենացի . գրք . Բ . 12) : Տիգրան Բ . (Նախքան գրիստոս . (89-534) թաղաւորութիւնը ժառանգելուն պէս Յունաստանէն բերուած սոյն կուռքերն Անիէն հանելու և այլ և այլ տեղեր դնելու ածապարեց՝ որ պաշտաման տեղեր եղան : Կրտեանեմք որ այն առթիւ քուրմերը ամէն մէկ կուռք անպիտի տեղեր զրկեցին՝ ուր առաջուց գրուած կուռքերը ասոնց հետ նմանութիւն կամ նոյնութիւն ունենալ կերևէին : Իւ այսպէս՝ Ողիմպեան Դիոսը Անի՝ աստուածներու հայր կոչուած Արամազդայ նուիրեալ մեհեանը գրին . (Աղաթանգ . Եր . 686 : Մովսէս Խորենացի . Բ . 14 և 53) : Աթենասինը՝ Բարձր Հայոց Էկեղեաց գաւառին Թիլգիւղը՝ ուր հանէ չաստուածուհւոյն՝ մեհեանը կար . (Մովսէս Խորեն . Բ . 14 . Աղաթ . 586-588) : Արտէմիսին նոյն գաւառին Երիզա գիւղը , Անահիտ չաստուածուհւոյն նուիրեալ մեհեանը . (Աղաթ . 43-46 : Խորեն . Բ . 14 և 60) : Հէփեսոսոսինը Բարձր Հայոց Դերփան գաւառին Բագառինջ գիւղը Միհր չաստուածոյն նուիրեալ մեհեանը (Խորեն Բ . 14 : Աղաթ . 590) : Ափրոդիտէինը Տարոնոյ Աշտիշատ գիւղը Աստղիկի մեհեանը . (Խորեն . Բ . 14 : Աղաթ . 602 . 603) : Խորենացին կը պատմէ թէ Յունաստանէն կուռքերուն հետ քուրմեր ալ զրկուեցան :

Ազգի մը՝ օտար չաստուածներ առնել և ազգային չաստուածոց կարգը դնել՝ հեթանոսական հնութեան մէջ խիստ սովորական բան մ' էր : Ասիկոյ միայն արև

մտեան Ասիայի ազդաց մէջ չեմք տեսներ . Հռոմէ՛ ալ կայ՝ ուր հեթանոսութեան վերջին տարիները արևելքի ամէն կողմէն Ամենադից մեհեանը լեցուած էին : Նոյնը Հայաստան ալ կը դանուի ֆրիստոսէ հարիւր տարիէն աւելի առաջ՝ երբ Յունաստանի չաստուածները հոն կը բերուին , զորս տեղացիք իրենց ազգային չաստուածներուն հաւասար կը պաշտեն :

Դ .

Մովսէս Խորենացին Ասորիներուն չաստուածները հարևանցի մը կը յիշէ Աբգարու համար խօսելով՝ որ Տեառն մերոյ ժամանակն էր , և թագաւորական աթոռը Մծբինէն Եդեսիա փոխադրեց , իր սովորական համառօտութեամբ սա կարճ տեղեկութիւնը կուտայ , թէ թագաւորը իր բոլոր արքունիքը և կուռքերը Մծբինէն Եդեսիա տարաւ , որ էին Նաբովկ , Բէլ , Բաթնաքաղ և Թարաթայ (Պատմ . Բ . 27) : Պատմիչը միայն այս անուններս տալը բաւական կըսուէ . ուստի անկից միայն այսքանս կը սովորեմք՝ որ այս կուռքերը առաջ Մծբին էին , և Աբգար ասոնք Եդեսիա տարաւ : Անկից հետեցնել պէտք է՝ որ ասոնք Հայոց Միջագետքին սահմանն անցա՝ չեն , և հոն՝ Հայ չաստուածներու կարգմաներով երկրպագութիւն կ'ընդունէին իբրև Ասորի չաստուածներ :

Տեսնեմք թէ ի՞նչ էին ասոնք : Ա. Առաջինը՝ որ է Նաբովկ , ուրիշ բան չէ՝ բայց և թէ Ասորեստանեայց Նեպօ կամ Նեպու ըսուածը՝ որ Ասորոց երկիրը Նապուխ անունով կ'երևի : Վերը տեսանք որ ասիկա հին Ասորեստանեայց կրթութեան և ուսման չաստուածն էր : Արդ՝ Ասորոց երկիրը և Հայոց Միջագետքը՝ Նաբսկ կամ Նապուխ անունով Հէրմէս , կամ Մերկիւրիոսը կը հասկնային (Կովելան , Սաբէտցի և Սաբէտցի ազմար , հատոր . Բ . Եր . 22 . 164) : Այս չաստուածներ :

տուածը Հայաստանի մէջ Տիր անունով ճանչցուած էր ,
 և ասոր մահանուններն էին Գուր կամ Գուրգէր , Կասարան .
 Հայերն ու Պարսիկները Գուր կանուանէին և Հրէից
 ուարդիները՝ Գուր Գուրգէր կըսէին , ինչպէս որ կըհասա-
 տէ Կոփօլսոն (Կոփ . Եր . 683) : Ասոնք յայտնապէս կըցու-
 ցենն՝ թէ այն չաստուածը ի՞նչ կընշանակէ , զոր հին Ա-
 սորեստանի բնակիչները Նէպօ կամ Նէպու անունով և
 Ասորոց երկիրը Նապու կամ Նապուխ անունով և Հա-
 յոյ Միջագետք Նարովկ անունով կըպաշտէին , և էր
 ուսման չաստուածը :

Բ. Ասիկց ետքը Խորենացին Բելայ անունը՝ կուտայ :
 Ռատուլինսընի գրածին նոյեւով՝ ասոր հետեւեալ մահա-
 նունները կուտային , Բարեւայիները Վեհուր : աստուածն է-
 ռա հայր , սրբաբերէլ , տէր , Բուր Գեղեթա Բաբաար : Եւ ըստ
 այսմ Ռատուլինսըն կըսէ որ Բէլ Հոովմայեյուոց մեծ Եու-
 րիտէրին (Սրամագղայ կամ Գիոսի) կըհամեմատի : (Կե-
 սար Հերոդոտոսի Բարգամանիտը է . Բերն . Ա . Գերն . Գրայ . յա-
 շտի կրօնի Բաբելոնացոց և Ասորեստանացոց մահաբերով Գրածը . Եր .
 394—398) , Բելայ Գեղեթոյն էակ մահանունը Ասորիք ալ
 կուտային , և նախկին Կասարան ըսուելով ալ ասիկա կըճանչ-
 ցուէր , որով կատնուրը կիմանային , որ Ասորեստանեայց
 ըսածին պէս , առաջին էակի և բոլոր բաներն ստեղծո-
 զի գաղափարն իր մէջ կըպարունակէր (Կե-սար Կոփօլսոնի
 է Վերջինէս Բեր . 39 . 163 . 171) , Մարդ չկրնար տա-
 րակուսիլ որ Մովսէս Խորենացոյն Բէլ ըսածը այս գե-
 ըագոյն էակ և ամէն բանի արարիչ կարծուածն է՝ զոր
 առաջ նախնի Ասորեստանեայք , և ետքը՝ Ասորոց եր-
 կրին բնակիչները կըպաշտէին :

Գ. Արգարու՝ Մծրինէն Եղեսիա փոխագրած կուռ-
 քերուն երրորդը՝ Բաթնաքաղ՝ մինչև հիմայ աղէկ գիա-
 ցուած չէ : Ի՞նչ էր այս չաստուածը . — բան մը չեմք
 կրնար ըսել : Կոփօլսոն որ յատուկ ինամքով Սարէական
 աղանդոյն վերաբերեալ բաները հասկնալու հետազո-
 տող մ'է , կարելի է որ ասոր նշանակութիւնը մեզի
 սորվեցնէր , բայց Արգարու կուռքերուն վրայ խօսած
 կարգին Բաթնիքաղայ վրայ բան չկրնալ ըսելուն կըցա-

ւի : Բայց և կըհամարձակիմ ձտոր վրայ քանի մը խըն-
 դիրներ առաջարկելու , որոց կրնան պատասխանել խա-
 սանու հնութեանց հետամուտ ձեռնհաս անձինք : Ար-
 դեօք Բաթնի բառը (որ է ըստ գրեւոյն վարդանայ
 Բաղնէ կամ Բաղնա) Սարուճ կամ Սրսաճ քաղաքին
 հին անունէն՝ որ հիւսիսային Միջագետաց մէջ հին քա-
 ղաք մ'է , և նոխալ կամ արու այժ նշանակող Կա-
 ուէն շինուած չէ՝ : Արդեօք Ասորոց երկիրը նոխալի
 կերպով մէկ կուռք մը կը պաշտէին :

Դ. Միջագետաց Հայերուն չորրորդ կուռքն էր
 Թարաթայ . այս անունովս կըճանչնամք Ասորիներուն Դա-
 ռա ըսածը՝ զոր Պլինիոս կանուանէ հրաշալի Ագար-
 կարդիս , և կըսէ որ Յոյներն այս անունս փոխելով Գեթե-
 ռա ըրին (Բնական Կարգ . Ե . 25) : Ասիկա կընեղկայա-
 ցընէին կնոջ մը կերպարանքով՝ որ ձուկի պոչով մը
 կըվերջանար (Դոգորոս Սիկիլիացի . Կարգ . Բ . 4) :
 Խմաստուն մարդիկ կըկարծեն՝ թէ այս անունս Աստար-
 պէ չաստուածուհոյն տրուած էր , զոր արեմտեան Ասիա
 եւ բոլոր արեմուտք կըպաշտէին (Քրայցէր . Կրօն . Նախ-
 նեայ . Հր . Բ . մասն Գ . Եր . 910 . Թանօն . 4 . և Եր 943 .
 Թանօն . 6 . և Կոփօլսոն . Մաթեոսի , Հր . Բ . Եր . 157 . և Ռեւել-
 Կիսոն . Հերոդոտոսի Բարգամանիտը Բ . Գերն . Գրայ , յարգո-
 յաշտան երկնային Ասորեստանայ յախնայն արեւել մահաբերու ճառին
 մէջ . Եր . 337 . 347) : Յայտնի է որ այս չաստուածուհոյն
 անունը նախնական ձևն է Գուրգէր կամ Գուրգուր , մէջէն
 և կա՛ր չգիրը վերցուելով , Յունական Տերտեթ : կամ Տեր-
 տեթ անունը անմիջապէս ասիկց ելած է : Պլինիոսի և
 Սարաբոնի զրոյր մէջ այս անունս սիկիլոքը մը և վերջը
 է՝ մը աւելնալով՝ եղեր է Արտուրոս :

Ե .

Արդէն խօսած եմք Տեվերուն վրայ՝ որ Ահրիմանին
 արբանեակներն են , Սակայն ըսել հարկ չէ որ սխալն

ասոնք չէին Հայոց գերագոյն չաստուածներուն քովի պաշտօնեայները : Ասոնցմէ աւելի ստորին աստիճանի ողիներ ալ այս պատուոյս հաղորդ կը գտնուէին : Հայոց հին լեզուին մէջ մնացած քանի մը անուններուն նայելով կրնամք ենթադրել թէ ասոնք նախնի Հայոց կու պաշտական վարդապետութեան բովանդակութենէն մնացած հատուածներ են , և այս վարդապետութիւնս ժամանակով աղէկ կարգի դրուած և իրարու համեմատ մասերով կազմուած ամբողջ բան մ' էր : Օրինակի ազգաւ , կըզտնեմք Յուդայական , Հաբլայական , Պայ , Պարսի , եւ ուրիշ անուններ որոց նշանակութեանը և պաշտօններուն կարգն որոշել հիմայ մեզի անհնար է , որովհետեւ ասոնց վրայ ըստ բաւականին տեղեկութիւն չունիմք : Մխիթարեաններուն իրենց մեծ բառարանին մէջ մեզի տուած բացատրութիւնները ուշադրութեան արժանի չեն , վասն զի էսպէս արամաբանական (դատման) պակասութիւն կայ մէջէնին : Այս իմաստուն մարդիկը հին ատենէ Յունարէնէն Հայերէնի թարգմանութենէն կառնեն իրենց բացատրութիւնը , որոց մէջ Հելլենական դիցաբանութեան իրաց անունները հեթանոս Հայոց մէջ սովորական եղած անուններու թարգմանած են : Սրդ յայտնի է թէ առաջին դարերուն քրիստոնեայ հեղինակները հեթանոսաց չաստուածներուն անունը և մանաւանդ հանդամանքները աւանդելու մասին գործածած կերպերուն մէջ որքան վատահոլութեան արժանի են . և Հայք այս կողմէն բացառութիւն մը չեն ըներ : Ըստ այսմ , Յունական իբրեւէնդոն բառը , յուդայական իբրեւէնդոն ուղած են որոց մէջ ոչ իբրեւէնդոն (իբրեւէնդոն) բառերը կընշանակեն , Յայոցնի է որ Յունարէնի իբրեւէնդոն բառը թարգմանելու ատենը Հայ թարգմանը Հայոց դիցաբանական անուններէն շատ առաջ միտքն եկածը դրած է , չէ թէ իբրև իբրեւէնդոն բառին նոյնանշան , այլ որովհետեւ յուդայական ալ Յունաց իբրեւէնդոն պէս ողի մ' էր Հայոց դիցաբանութեան մէջ : Յիշած անուններնուս համար ալ նոյնը կրնամք ըսել : Մխիթարեաններն այս դատողու-

թիւնը մէկդի ձգելով նախնի քրիստոնեայ հեղինակներուն տուած իմաստը ճիշդ բռնեցին և Հայ և Եւրոպացի մեծարգոյ իմաստուններ իրենց հետեցնելով թանձրը սխալանաց մէջ ինկան : Մեք , այս անուններուն թարգմանութեանը մէջ նետուելէն կղզուշանամք , որ անշուշտ , հին ատենը , Հայոց երկրորդ աստիճանի չաստուածներուն ամբողջ կարգ մը ցուցնելու կըծառայէին : Բայց ասոնց դործածութեանը վրայ հիմայ ստորդ տեղեկութիւն չկենալով նախնի նշանակութիւննին կորսուած է :

Մէկ ուրիշ կողմէն կրնամք մեր ընթերցողաց ուշադրութեան յանձնել երկու ողիներու անուն որոց նշանակութիւնը և պաշտաման կարգը տեղը բերած եմք Հայոց հին հեղինակներէն մեզի մնացած ըստ բաւականին դահագուցիլ տեղեկութեանց օգնութեամբ . և ասոնք են . յուդայական և Կենեթիկի և Վիեննայի Մխիթարեանները , և արեւելեան լեզուաց հմուտ քանի մը Եւրոպացիներ ալ յուդայական և Կենեթիկի և Կենեթիկի թարգմանութիւնը հիմնաւոր տեսնելով ընդունելու յօժարեցան :

Սիկիա առաջարկած էինք հին Հայաստանի վեպերուն վրայ ըրած խաղարկութիւններնուս մէջ (Եր. 80) . և Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մեր վերջին անգամ հրատարակած (առուսերէն) թարգմանութեան մէջ (Եր. 251 . 256 . շաբաթ. 57) : Մեր ներկայ գործը կատարելալ ընելու համար կուզեմք յուդայական և Կենեթիկի վրայօք ձեռք բերած հետազոտութիւննին քիչ խօսքով բովանդակել :

Մարտիան կատիւնայ , փրկչի թուականէն 130 տարի յառաջ , և Հայոց Արշակունի թագաւորութեան հիմնադիր վաղարշակ թագաւորին ժամանակը այս բառս գործածող առաջինն եղաւ , Հայկազանց Արա թագաւորին դէմ Շամիրամայ պատերազմը պատմելու առթիւ , որ եղաւ փրկչի թուականէն 1767 տարի յառաջ :

Մովսէս Խորենացւոյն պատմութիւնը կարգացողները գիտեն որ այս թագաւորին Ասորեստանեայց թա-

դուհւոյն դէմ պատերազմած ատեն մեռնիլը ո՛չ միայն կռուր չվերջացուց, այլ և Հայերը աւելի գրգռեց՝ մինչև ամէն ուժերնին թափել՝ մինչև որ իրենց սիրելի թագաւորին վրէժն առնուն: Այն ալ գիտեն որ Շամիրամ ասոնց սիրտն առնելու համար՝ համբաւ հանեց որ Արայի վերքը լիզել հրամայեր է իր չաստուածներուն՝ որով պիտի կենդանանար: Եւ երբ մեռելը վրաիլ սկըսաւ՝ խորունկ փոսի մը մէջ նետել տուաւ և իր հոմանիներուն մէկը թագաւորի պէս հագուեցնելով, ձայն հանեց՝ թէ չաստուածներն Արայի վերքը լիզելով կենդանացուցեր են, և ասով ժողովուրդը հանգարտեցաւ. այսպէս կը պատմէ ռամկական առասպելը:

Չորրորդ դարուն մէկ ուրիշ պատմիչ մը՝ փաւստոս Բիւզանդ՝ Հայոց Մուշեղ սպարապետին մահը՝ որ Հայոց վարապետ Արշակունի թագաւորին ժամանակն էր, փրկչի 384 թուին՝ այսպէս կը պատմէ: Բառ Սահառունի՝ որ թագաւորին կաթնեղբայրն էր՝ Մուշեղի փառաց նախանձելով սկսաւ շարունակ անոր համար խորամանկութիւն և քուտիւն ընել թագաւորին աչքէն հանելու համար, մինչև այնքան՝ որ վարապետ միաքը դըրաւ որ Մուշեղն սպաննելու հրաման ընէ: Թագաւորին հետ մէկ սեղան նստած ատեննին՝ թագաւորն որոշեալ նշանը ցցուց և Մուշեղը մեռուցին (Գր. Ե. Գլ. 33): Հեղինակը պատմութիւնը շարունակելով կըսէ. Երբ Մուշեղ սպարապետին մարմինն իր տունն՝ իր ընտանեաց քով տարին՝ ասոնք՝ անոր մեռած ըլլալուն հաւատալ չուզեցին, թէպէտ գլուխը մարմինէն զատուած կը տեսնէին: Կըսէին. Անհամար կռիւներու մէջ մտաւ և երբէք վերք մ'ալ չառաւ, նետ մ'անդամ իրեն չհասաւ, թշնամոյն մէկ զէնքն ալ ասիկա չխոցեց: Ուրիշներն ասոր կենդանանալը չյուսալով՝ գլուխը մարմնոյն քով բերին կցեցին և աշտարակի մը տանիսի վրայ դրին ու կըսէին. Մուշեղ կտրիչ մարդ մ'ըլլալով՝ յարալէզները կուգան անիկա կը կենդանացնեն. և այն տեղ պահպանութեան կեցան և կենդանանալու կ'սպասէին՝ մինչև որ փտեցաւ. այն ատեն աշտարակէն իջան, յուղար-

կաւորութեան հանդէսը կատարեցին և վայելուչ կերպով թաղեցին. (Բիւզանդ. Ե. 6):

Հինգերորդ դարուն մէջ ալ Եզնիկ իր Էջմուշ գրքին մէջ յարալէզերուն գոյութիւնը կը յիշէ՝ որ պատերազմի մէջ սպաննուած զինուորները կը կենդանացընէին (Գր. Լ. Ե. 24-25):

Այս ապացոյցները մեզի կիմայնեն՝ որ հեթանոս Հայերը յարալէզուած ոգիներու գոյութեան կը հաւատային, որպէս թէ պատերազմի ասպարէզին մէջ մեռնողները կենդանացնելու կարող ըլլան: Փաւստոս Բիւզանդացիին ըսածին նայելով՝ այս ոգիները կիջնան և պատերազմի մէջ մեռնողներուն վերքը լիզելով կը կենդանացնեն եղեր:

Յարալէզ, կամ, ինչպէս որ Եզնիկ կը գրէ, արալէզ բառին ստուգաբանութիւնը կը ցուցնէ՝ թէ ռամկները ասոնց ի՞նչ գործ ընենուն կը հաւատային: Այս բառս երկու բառէ շինուած է. մէկն է յար՝ որ միշտ և շարունակ ըսել է, և միւսը լէզ՝ որ լէզմ կամ լէզմ բային արմատն է՝ որով բառին նշանակութիւնը կը լայն լէզմ բառը պիտի ըլլայ Ար՝ որ մարդու յատուկ անուն է. (Գր. Ե. Գլ. 33) բայց ասիկա հիմնաւոր կերևէր մեզի, վասն զի՝ եթէ այսպէս ըլլար՝ պէտք կ'ըլլար ասոր սկիզբն Արայի մահուանն ու Շամիրամայ խաբէրայութեանը տալ. Արդ՝ Մուշեղ խորենացոյցն պատմութեանը մէջ կը տեսնեմք՝ որ այս կարծիքս արդէն այն ատենը Հայոց մէջ արմատացած տեսնելով՝ իր ոգիին գործածեց ժողովրդեան բարկութիւնը հանդարտեցնելու համար, Յայտնի է՝ որ թագուհւոյն հանճարեղ գիւտին հեթանոս Հայերուն համոզուելուն պատճառն իրենց բուն հաւատքն է, այսինքն՝ յարալէզներուն լիզելովն Արայի կենդանանալուն կտրելի ըլլալն ընդունելին է:

Փաւստոս Բիւզանդ ալ Մուշեղ խորենացին ալ մեզի չեն հասկցներ՝ թէ իրենց նախնիքն ի՞նչ կերպարանքով կը ներկայացնէին յարալէզները: Անոնց բնա-

գրին մէջ դատածնիս միայն այս է՝ որ յարալէզները օգոյ
 մէջ կը կենային, որովհետեւ Աջէն կ'ըսեն, Ռւրեմն գը-
 ժոխային ոգիներէն չէին: Միայն եղնիկ՝ վերոյիշեալ
 գրքին մէջ յարալէզի մը վրայ խօսելով՝ անոր ծագումը
 շունէ մ'ըլլալ կըրոյնէ: Խօսքը շատ որոշ չէ, բայց
 ըսածին չափէն սա հետեւութիւնը կը հանեմք որ՝ նախնի
 Հայք յարալէզը շան մը գլխով կը ներկայացնէին (Դժ
 Խորենացոյն Ռուրեմն Բարձրանալեան ՎՋ Եր. 251. 256) :

Իսկ +աջ բառին դարով՝ ասոր նախնական նշանակու-
 թիւնը մինչև հիմայ անձանօթ մնացած է՝ ինչպէս որ
 դիտած եմք: Ասիկա Միսիթարեանները կ'ընէ կամ սրբոր
 ըսել կը հասկնային և այնպէս կը թարգմանէին, և հայե-
 րէնագէտ Եւրոպացիք ալ անոնց հետեւելով նոյնը կ'ը-
 նէին: Յիրաւի ետքի ժամանակի Հայ հեղինակներն այս
 մտքովս մտայն կը հասկնան և գործ կածեն. բայց հե-
 թանոսութեան ատենը՝ և Խորենացոյն ժամանակն ալ՝
 որ հինգերորդ դարու քրիստոնէայ ժառանգիր մ'է,
 այսպէս չէր: Ուստի մեք ալ անոր կը դիմենք, որ այս
 բառիս յատակ դողափարը և նախնական նշանակութիւ-
 նը գտնելու առաջնորդ սղ թել մը գտնեմք մեզի:

Մովսէս Խորենացին իր պատմութեան կարգը ստա-
 կական վէպի հատուած մը մէջ կը բերէ: Այս հատուա-
 ծոյն մէջ Արտաւաղդ Գ. Հայոց թագաւորը զրկչի 420
 թուին իր մեռած հօրը՝ Արտաշէս Գ. թագաւորին ա-
 նէմք կը կարգայ և կ'ըսէ. Գու մեռար և ամեն բան
 հեռոք տարիք. ես հիմայ աւերակայ վրայ ի՞նչպէս թա-
 գաւորեմ: Արտաշէս այս կշտամբանաց վրայ բարկա-
 նայով՝ գերեղմանին մէջէն իր ապերախտ դաւակը կը-
 նդովէ սա՛ խօսքերով. « Երբ ձիով ազատ Մասիսը որ-
 սի ելլես, քեզ +աջբը յափշտակելով ազատ Մասիսի վը-
 րայ տանին, հոն կենաս եւ լոյս չտեսնես (1) » : (Պարճ.
 Բ. 61) : Բազմերէ Յը յափշտակէն խօսքին մէջ +աջ բառը « քէ
 կընչանակէ հեթանոս Հայոց դիտցածին համեմատ. և այս
 նշանակութիւնս խօսքին կարգէն կը հասկցուի. քեզ քա-
 շեն տանին ազատ Մասիսին վրայ, հոն մնաս և լոյս չը-
 տեսնես: Այս բնագրին տուած մեր մեկնութեան իր-

րև մէկ ուրիշ ապացոյց՝ սա՛ ալ աւելցնեմք. մէկ հին
 ձեռագիր բառարանի մը մէջ՝ որ մեր գրատան մէջ
 կը գտնուի՝ +աջ բառին հետեւեալ նշանակութիւնը կուտայ.
 « Էապէս բարի ոգի » :

Եւ ըստ այսմ +աջբը՝ բարի ոգիներ էին և կը տար-
 բերէին Կալէնը՝ որ չար ոգիներ էին: Քաջերուն էապէս
 բարի ոգի ըլլալուն մէկ նշանն ալ այս է՝ որ Հայոց Ար-
 շակունի թագաւորները +աջ բառը իբրև իրենց պա-
 տուանուն կը բանեցնէին, ասով գերմարդկային և աս-
 տուածային սկիզբն ունեցող էակներ հասկնալով (Խորեն.
 Ա. 11 : Գ. 17, 26, 51) : Այս նշանակութիւնով առնը-
 լով +աջ բառը Սասանեան Պարսից դրամներուն մէջ
 տեսնուած ձեռքէ բառին նշանակութիւնն ունի, որուն
 քով Եւրոպացի բառն ալ կը գտնեմք իբրև անական, և
 ձեռքէ Եւրոպացի ըսել կ'ըլլայ ասորոսանապարճ, այսինքն, աս-
 տուածային ցեղէ ծնած, ինչպէս որ Պարսից Սասանեան
 թագաւորներն իրենց համար կը պնդէին և հրովար-
 տակներնուն մակագիր կը դնէին այս խօսքս. « մազգա-
 ղըն պէկն Արտաշէտը մալքան մալքա իբան. մինս ճէա-
 ըի մէն եէզտան » որ ըսել է՝ Արտաշէտ երկրորդ վեհա-
 Սրբաշէտը Բաբելոնաց Բաբելոն ասորոսաններոս երկնային ոյնքէն.
 (Դժ ' ի Ելիէրդը որ սասն. յիշատակտ այլ և այլ Երուսաղէմ Պար-
 թեց. Եր. 177—178) (2) :

Մանօթ ութիւնք Ե. յօդուած ոյս

(1) Պ. Լըվայլեան սը Յլքրիվալ՝ Խորենացին Գաղղիա-
 րէնի թարգմանողը՝ որուն աշխատութեանն առաջնորդ-
 եղան Միսիթարեանք՝ այս հատուածը որուն վրայ կը-
 խօսին այսպէս կը թարգմանէ. « Թէ որ աղնիւ Մասի-
 սին վրայ ձիով որսի երթաս, այն տեղի կտրիճ բնակիչ-
 ները քեզ բռնեն և աղնիւ Մասիսին վրայ տանին, հոն
 մնաս և լոյս չտեսնես » (Հր. Բ. Եր. 271) :

(2) Այս արձանագրութեանս մէջ գործածուած
 ձեռքէ բառը հին հայերէնի մէջ ալ կայ և կը գրուի ձեռք և
 կընչանակէ յէլ Կալէնը (Խորեն. Ա. 22) :

ինչպէս որ Յոյն—Հռովմէական երկիրն ու Արևելք, նոյնպէս Հայաստան ալ շատուածոց և մարդոց մէջ աւելի միջին էակներ կը գտնուին՝ որ երկուքը իրարու միացնող կապի պէս բան մ'են, և երկուքի աշխարհէն աներևոյթն անցնելու աստիճան մը կը ցուցնեն: Կիսատուածներուն համար խօսիլ կուղեմք, որ Հայոց հին լեզուաւը զնոցն կըսուէին, այսինքն՝ աստուածոց ցեղէ յառաջ եկած: Հայոց վիսպասանութեան նոյնելով այս դիւցազուններուն մէջ առաջին տեղին ունի վահագն, Հայկազնեայց ցեղէն Տիգրան Ա. թագաւորին տղան, որ կի. բոսի և կրեոսի ժամանակակից էր. Ասոր յիշատակն երգիչներուն խաղերուն մէջ մնացած է, որ ասոր ծնանիլն յախուռն երեակայութեամբ բանաստեղծօրէն կը պատմեն: Մովսէս Խորենացին ասկից կոոր մը բան առած է իր պատմութեանը մէջ՝ ուր այս դիւցազին ծնանիլը կը պատմէ, և այսպէս կ'սկի. «Երկիրն ու երկիրս և ծիրանի ծովն ալ տղաբերքի ցուոց բռնուած էին. ծովը կարմիր եղէդ մը ծնաւ. և զէլին ծակէն մուխ կելլէր. եղէդին ծակէն բոց կելլէր, բոցին հետ ալ սրգտիկ աղեկ մը, մալերը կրակէ էին և մօրուքը բոց, և աչքերն երկու արև կընծանէին» (դրոմ. Ա. 30):

Գժբաղդարար այս փոքրիկ հատուածին իմաստը հանելուքի պէս մնացած է, որովհետև հեթանոս Հայոց կրօնից բովանդակութեանը վրայ կատարեալ տեղեկութիւն չկայ: Դիւցազին զարմանալի ծննդեան վերայ ճիշդ գաղափար մը չեմք կրնար տալ, աղու մը՝ որ կրակէ մտղ և բոցէ մօրուք և դոյդ մը արևու պէս փայտղ աչք ունէր, և ասոր ծնանելուն գործակից էին երկինքն ու երկիրս և ծիրանի ծովն, և ի՞նչ էր այն մուխ ու բոց հանող զարմանալի եղէդը՝ որ խանձարուրի

պէս տղան կը պատէր որ նոր ծնած էր: Հինգերորդ դարուն երկրորդ կէսին, 430 թուականէն ետքը, Մովսէս Խորենացին այս խաղն իր ականջովը լսած էր՝ զոր երգիչները՝ բամբիռն (1) ըսուած երաժշտական գործիք մը շնչելով կերգէին. կը պատմէ ալ որ վահագնի վիշապներու հետ պատերազմին ու անոնց յաղթելն ալ կը յիշուէր, և կը յաւելու որ անոր պատուոյն համար երգած խաղերնուն շարունակութիւնը Հերակլէսի արիտական գործերուն հետ շատ նմանութիւն ունէր, և թէ՛ վերջապէս շատուածներուն կարգը մտաւ (դրոմ. Ա. 31): (2) Հայ դիւցազնը Հերակլէսի նման վարպետ գող էր և անոր պէս Ասորեստանցի Բարշամին յարգը դողցաւ, և գողօր առած փախած ատենը՝ ճամբուն վրայ թափած յարգերէն ձևացաւ յարգ-դողը երկնից երեսը՝ ուրկից կը փախէր: վահագնի աւառպելն Ագաթան դերգոսի ալ անձանթ չէր՝ որ Հայոց պատմիչն է, և իր պատմութեանը մէջ ասոր վշտագառ մականունը կուտայ՝ որ վշտագործ Զողու, Զողուս ըսել է: Եւ ասիկայ կատարելապէս կը համաձայնի հին երգիչներուն տուած տեղեկութեանը, ինչպէս որ տեսանք Խորենացուն իսուգիւթեանը, ինչպէս որ տեսանք կատաղի և ֆրասակար կենդանիներէն մտքերուն համար Հայոց մէջ մեծ յարգ և պատիւ ունէր, մեհեանն էր Տարոն գաւառին Աշտիշատ գիւղն, եփրատ գետոյն եզրը՝ որ Հայաստանի խիստ հարուստ մեհեաններուն մէկն էր, և մեծամեծ թագաւորներու գրկած ոսկիով և այծաթով և ուրիշ բնականերով լեցուն էր: Ասիկայ Մեծին Հայոց թագաւորներուն յատկացած տեղն էր, որ այն տեղ զո՞հ կընէին (Ագ. Եր. 602—603):

Հայոց դիւցազներու վրայ խօսելու վահագնէն ըսկրասնք, և դու է մեղի որ անով ալ պիտի վերջացնեմք: Նախնի քրիստոնեաները կիսաստուածներուն համար տեղեկութիւն տալէ շատ կը խախտէին: Բայց մեզի յայտնի կերևի՝ որ վահագնէն շատ ուրիշներ ալ պիտի ըլլան, վասն զի Տորքի պէս մարդիկ՝ որ վաղաքշակ թագաւորին ժամանակն էր (Բսէ. 130 աւարի յառաջ), անշուշտ

անկից աւելի յառաջ Հայկազանց թագաւորութեան ժա-
մանակն ալ գտնուելու էին , և հաւանականաբար իրենց
բարոյական և բնական և իմացական զօրութեանցը հա-
մար չաստուածներուն կարգը մտնելու էին : Եղածնե-
րէն սա գիտեմք որ Հայք՝ իրենց նախահայր Հայկը եր-
կինքը տեղաւորեցին Որիօն համաստեղութեան կար-
գը , և Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութեանը
մէջ այս համաստեղութիւնս Հայկ անունով դրուած է
(Կայի . Ժ. 9 . 10 : Յոր . Ժ. 1 . 31 = Բայց մեք այս ա-
նօգուտ կարծեաց վրայ խօսք երկնցնեղէն ետ կենամք :
Ասկից առաջ նշանակած եմք որ Հայոց Արշակունի
թագաւորները չաստուածներուն ցեղէն կրօնին դիրքնք
որ նոյն իսկ բնօրինակ ըսել է : Ըստ այսմ վաղարշակ Ա.
Հայոց թագաւորը առ մեծն Արշակ գրած նամակն այս-
պէս կրվեցաւ . « Սղ ընր , որ կուռքերուն մէջ բը-
նակեցիք երեւելի ես » . (Խորեն . Ա . 9) : Նոյն վա-
ղարշակ իր Արժաւիր մայրաքաղաքին մէջ մեհեան մը
չինելով արեգական և լուսնի կուռքերուն քով իր նախ-
նեաց արձաններն ալ դրաւ (առ . Բ . 8) : Քուրմերն
տոննք ազգային աստուած կամ նախնեաց պատկեր
կանուանէին (առ . Բ . 49 և 77) : Գնոսպիկեան Բար-
տէժանին ըսածին նայելով՝ Տիգրան Ք կամ վերջին՝
Բագրեւանդ գաւառի Բագաւան քաղաքը իր եղբորը
Մաժան քրմապետին գերեզմանին վրայ սեղաններ շի-
նել տուաւ (առ . Բ . 66) : Մեծն Տրդատ իր նոյառակ-
ներուն մեծին ու պղտիկին ուղղած յայտադրոյն մէջ
դիւքը դիւցախառն պարթև կանուանէ (Ագաթ . Ե .
102) Տրդատայ հրովարտակին խօսքն է այս . « Իմաս-
տութիւն հասցէ դաստակերտիք կայսերաց և ՚ի սէր
դիւցախառն պարթևաց հասցէ այցելութիւն » : Ասի-
կայ ինքզինքն աստուածնացնել կամ դիւցախառն պար-
թև պատուանունը մինակ իրեն սեպհականելէ , իրեն
բոլոր նախնեացը կրվերաբերի :) Եւ այսպէս կրտսնեմք
որ Հայոց Արշակունի թագաւորները իրենց կենդանու-
թեան ասեղնէի աստուածական պատիւ կրնդունէին և
մեռնելէն ետքը չաստուածներուն կարգը մտնելով

պաշտելի կրկային :

Ծանօթութիւնք Զ. յօդուածոյն

(1) Անուանին Ռիդգէր՝ Հայմանին խօսքին վրայ կրու-
թընելով և անկէց առած տեղեկութիւնը հիմն բռնելով
կըհաստատէ թէ Բագրեւան քառը չէ կրնչանակէ : Ու խօղըն
եղբարք որ խորենացուցն պատմութեան առաջին թարգ-
մանողներն են՝ Բագրեւան քառով ունի — չիմպալօ —
կըհասկնան (Ռիդգէր . Երկր . Հատ . 1 . Եր 347) : Արդէն
առիթ ունեցած եմք մեր վեպէ Հայն Հայաստանի դրքին մէջ
(Եր 97 . 48) այս բառիս բուն նշանակութիւնը յայտ-
նելու : Անկից ՚ի վեր հայ և եւրոպացի դիտնականներն
այս բառով ո՛չ չէ կըհասկնան և ո՛չ չէ չէ , այլ աղիքով
(քերիչ) շինուած երաժշտական գործիք մը :

(2) Նոյն հեղինակը կըսէ որ վահագնի արձանը վը-
րաստան անկեցին և հսն դինքը իբրև աստուած կը
պաշտէին և զոհ կրմատու ցանէին :

(3) Մեր ըսածին հաստատութիւն կըբռնեմք Ամմիա-
նոս Մարկելիմոսի խօսքն՝ որ Արշակունեաց հարսաու-
թեան հիմնադիր Արշակայ վրայ խօսելով , զոր աշխար-
հակալութեանցը համար Պարսիկ մեծերը և հասարակ
ժողովուրդն աստուածաուցին , երկինքի աստղերուն
կարգը դրին կըսէ : Ասոր համար՝ ինչպէս կըսէ նոյն
Ամմիանոս , Պարթևաց ամբարտաւան թագաւորները զի-
րենք արևու և լուսնի եղբայր անուանել սովորութիւն
ըրին :

Է .

Մոյսէս խորենացուոյ պատմութեան մէջ կը կար-
դամք՝ որ արևելքի և արևմուտքի շտտ ազգերուն նը-
ման Հայերն ալ նուիրական անտառներ ունէին՝ որոց

մէջ բուսած ծառերուն մէկ քանի տեսակը կը պաշտէին։ Այս անտառներուն ամենէն հինը Հայկոյ որդին Արմենակը տնկեց ֆրկչի թուականէն երկու հազար տարիէն աւելի առաջ Արարատ գուառին մէջ, երասիս գետին քով՝ որուն մօտ գտնուած բլրոյն վրայ՝ ետքը՝ ասոր որդին Արմայիս շինեց Արմաիր քաղաքը՝ որ Հայոց ամենէն հին թագաւորանիտ քաղաքն է։ (1) Խորենացին՝ Արմենակոյ տնկած ծառերը «:» կ'անուանէ։ Այս անտառներու մէջ կատարուած պաշտաման խորհուրդը միայն յատկապէս ասանց նուիրեալ մարդիկ կը դիտնային։ ասանց առաջինն եղաւ Արայի տղան Անուշաւան՝ որ թէ բնութեան և թէ խելքի կողմանէ զարմանալի ձիրքեր ունենալուն համար ըսուեցաւ Ասանուշ (2)։ Հայ քուրմերը այս անտառիս ծառոց տերեւներուն հովէ շարժուած ատենը հանած ձայնէն պատգամ կը հանէին Գողանայի քուրմերուն պէս՝ որ բազմաեզու ռստ ամ կաղնիի տերեւներէն ելած ձայնէն հըմայութիւն կ'ընէին։ Հովերուն մեղմ կամ սաստիկ փրչելէն ծառոց տերեւներուն մէջ պտտճառած ձայները Հոյսատանի մէջ շատ ժամանակ գուշակական գիտութեան հիմ բռնուեցաւ կրտէ Խորենացին (Ռ. 20)։

Մտի պէս բարտի ծառոյն ալ կ'երկրպագէին Հայերը։ Ասիկոյ քեթէ — գավագ — ըսուած ծառերուն մէկ տեսակն է՝ զոր գծադրաբար չեմք կոնար ճշդիւ ստորագրել։ Ասոնց և գուցէ ուրիշ տեսակ ծառերուն ալ պաշտօնը միայն հեթանոսութեան ատենը չը քչեց։ Հայերը քրիստոնեայ բլլալէն ետքն ալ շարունակեց։ Այնպէս եղաւ՝ որ Միջագետաց Սամասիո քաղաքը՝ Արևորդիք ալ իրենց հեթանոսական հաւատքը պահեցին մինչև ֆրկչի թուականութեան ժր. դարը, և արևզն հետ մէկտեղ բարտի ծառն ալ կը պաշտէին*։

Շատ բնական է՝ որ (Սուրբն) Ներսէս այս պատ-

* Սուրբն Ներսէս հայրապետը որ այս բանիս իշխատակը մեղի հասցուցած է՝ կ'ըսէ՝ որ այս տեսակ ծառերու մէջ

մութիւնս մեղի բացայայտ խօսքով չէ բրած Արևորդիներուն հաւատքը բանի տեղ չը դնելը հասկցնելու համար։ բայց ասով անյայտ թողած է և միջոց մը չէ ճըղած մեղի ճիշդ գաղափար մը ստանալու թէ Արևորդիները իրենց պաշտամանը առարկայ բռնած բարտի ծառոյն վրայօք ի՞նչ կրօնական գաղափար ունէին։ Բայց մեք զիտեմք՝ որ հին և նոր աշխարհիս շատ աղգերը՝ ծառերը վերացեալ գաղափարներու նշանակ բռնած են։ Հնդկաստանի նուիրական թզնին բնութեան գործունեայ և արտադրիչ զօրութեանը նշանակ էր (Քրտայէր. հոր. Ա. Ման Ա. էր. Ա. Գլ. 2. Եր. 140—150)։ ֆուլգիա և Հոռով՝ չաստուածոց մօրը տօին՝ որ դարնան գիշերահաստասարին կըլլար, մայր ծառ մ'անոր նուիրուած էր. Նոյն պատիւը ֆիւնիկէ նոճի ծառին յատկացուցած էին. Հին Սիւրիական գաւառը՝ որ հիւմակուան Շուէտի թագաւորութեան հարաւային մասն է, էֆ (հօքէ. Տճկ. աք գուգ) ըսուած ծառին պէս կալնի և զիհի (որ էտտա դիցարանական գրքին մէջ լենէրտէ կ'ըսուի) և մայր և ընկուզնի (3) և ուրիշ տեսակ ծառ մ'ալ կը պաշտէին՝ որ գաղղիարէն էր կ'ըսուի։ Ողիներն ասոնք իրենց բնակարան ըրած էին կը կարծուէր. և հիւսիսային եւրոպացի բնակիչները և Գերմանացիներէն սերած աղգերը ասոնց զարմանալի զօրութիւն ունենալուն կը հաւատային*։ Հաւանական է՝ որ ֆրկչական թուականէ երկու հազար տարի յառաջ Հայոց պաշտած «:» և քորթ ծառերը այն հին ատենը դերագոյն կարգի գաղափար մը յայտնելու կը

դեւեր կը մանէին և և մարդոցմէ պաշտօն կը խնդրէին (Ըրհանդիսան. Եր. 238—253. Տպ. Վ.Է.Է. 1838)։

* Կրիմմ. Գերմ. դէցաք. հոր. Բ. Գլ. 21. էր. 612—619 և Ժէֆրու Իմաստանին հեթանոսութիւնը ըրած Ընթացողութիւնները և հնագիտական քեթերը Էրմադրու յօրոտածը՝ հանդես երկուց աշխարհաց պարթեթականին ժը՝ յամ 1862 Եր. 154—176, և Երմադրան Սաքեացիք, և Սաքեական աղանք, հոր. Բ. Եր. 223—225)։

ծառայէին . ասոնց խորհրդական և նուիրական նշանա-
կութիւնը գանելու միջոցը չունիմք , տեղեկութիւնները
պակասաւոր ըլլալուն համար : Ուստի եղածները պատ-
մուածին պէս այս տեղս յիշելը բաւ կը սեպեմք :

Մանօթուծիւնք է . յօդուածոյն

(1) Արմաւիր՝ Երևանայ մօտ Սէրաբրապատի հա-
հարաւակողմն է :

(2) Խորենացւոյն պատմութեան մէջ «ս» անուանի-
ք է . Յովհաննէս Կաթողիկոսի իմ տպած օրինակիս մէջ
(Եր . 13) Անուշաւանայ «ս» անուանիքը իբրև մականուն տըր-
ուած է՝ որ «ս» շարունակ չունի ըսել է : Եւ այս վեր-
ջինս Խորենացւոյն ընթերցուածէն ընտիր սեպեցի :

(3) Պլինիոս (Բն . 4 . պար . 9 . Գր . ԺԲ . ԳԼ . 2) կըսէ թէ
Կալինին նուիրուած էր Եուբիդէրի (Արամաղդայ) ,
դարնին՝ Ապոլոնի , ձկնիկին՝ Աթենասայ , և բարաին՝
Հերակլէսի , և ծառերն ընդհանրապէս չաստուածներու
մեհեան սեպուած էին :

Ը .

Արդէն մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը հրաւի-
րած եմք նախնի Հայոց մէջ Միհր շաստուածոյն ընծայ-
ուած պաշտամանը վրայ : Ասիկայ աներևոյթ շերմու-
թեան՝ որ հոս կ'ըսուի , շաստուածն էր , և այս հոս
ըսուածին երևելի յայտնութիւնն էր հոս . Այն ալ տե-
սանք որ այս նիւթական կրակը գրեթէ բոլոր մեծ Հա-
յաստանի մէջ կը պաշտէին հոս հոս ըսելով : Պարսկաս-
տանի Հայոց մէջ մինչև հիմայ յամառութեամբ մնացած
հեթանոսական արարողութեանց քանի մը հետքերէն
կրնամք վստահութեամբ ենթադրել որ ասոնք հեթա-
նոսութեան ժամանակն ալ գործածական էին : Ասով

վառուած կրակի բոլորտիքը՝ իբրև կրօնական բան մը
պարելն ու ցատկըրտելը կը հասկննեմ՝ որ մինչև հիմայ
կայ , և սովորաբար Տեառնորդաւաջին կըլլայ : Եւ
խընթաց օրը՝ երեկոյեան ժամերգութեան ատենը եկե-
ղեցւոյ բակը շուտով բռնկող փայտերով կրակ մը կը վա-
ռեն՝ մանաւանդ վշոտ մացառներով : կրակը բոցածե-
կը բարձրանայ , և սովորութիւն է վայրի պտուղներով
ղարդարել , որոց մէջ առաւելապէս փշատ (իյտե)
գանուերու է : Կոյս աղջկունք և նոր հարսեր այն կրա-
կին քով բոլորակ ձևով կը կենան , և ասոնց մօտ՝ երի-
տասարդներու և պատանեաց խումն բազմութիւն մը
կըլլայ . ասոնց մէկը կրակը կը վառէ , և այն ատենը
բոլորակաձև կեցողները ծանր և վեհ կերպով մը կա-
մաց կամաց տեղերնէն շարժել կսկին կրակին բո որը՝
Քանի որ բոցը կը բարձրանայ , շարժուով կը շուտցնեն սս-
քերը չափով գետինը զարնելով , որ առջ կամաց և եր-
թալով ամուր կըլլայ : Այս պարը կը քէ մինչև որ բո-
ցը իջնէ : Այն ատենը իրարմէ կը զատուին կը գրուին ,
եւ անոնց տեղը նոր փեսաները կուգան , հետեւին կըլ-
լան նշանուած երիտասարդներ և սրատանիներ՝ որ մեծ
ճարպիկութեամբ կրակին վրայէն ցատկել կսկին : Ա-
սոնցմէ ետքը՝ երբ բոցը մարելու կը մօտենայ՝ կարգը
նոր հարսերուն կուգայ , բայց ասոնք կրակին վրայէն
ցատկելու տեղը քովէն կանցնին վազելով . այս արարու-
ղութիւնս ինչպէս ըսինք՝ իրիկուան ժամէն ետքը ասէն
մարդու գացած ատերը կըլլայ :

Ամենին տարակոյս չկայ՝ որ այս տօնիս սկզբնաւո-
րութիւնը հեթանոսութեան շատ հին ժամանակէն է .
Արդեօք Հայերը ինչ իմաստ կուտային այս կրօնական
խաղուս : Ասոր վրայ կարծիք ընելու ո՛չ կարող եմք և
ո՛չ կամք ունիմք . Ստոյգ բան մը կայ , և այս է՝ որ
կրակը՝ մաքրողական զօրութիւն ունի կը կարծէին ,
ուստի անոր վրայէն ցատկողները մաքրուած կը սե-
պուէին . արեւելեան քրիստոնէական եկեղեցին ամէն
ատեն հեթանոսութեան այսպիսի մնացորդներուն հա-
կաւակեցաւ՝ որոնք իր ժողովրդեանը մէջ կը տեսնուէ-

ին՝ ինչպէս որ Մովսէս մարգարէն ալ ժամանակով այսպիսի հեթանոսական արարողութիւնները կարգիւէր . (Բ. Օրին. ԺԸ. 9-10) .

Եթէ հարկ է ըսել՝ արեւմուտք ալ ըստ բաւականին աշխատեցաւ այսպիսի սնապաշտական արարողութիւններու դէմ մաքառելու . իռլանտայի մէջ ալ այսպիսի արարողութիւններ կը գտնեմք՝ որ հեթանոսական են , եւ մեր ժամանակը Պ սրտկաստանի Հայոց մէջ կան , եւ շատ հաւանական է որ իռլանտացիք իրենց բուն նախնի հայրերէն բերած են : Տակաւին մօտ ժամանակներս ծերերը կրակին բոլորաբար դառնալով կրնէին աղօթքնին , և հետեւ ճամբայ մը երթալու եղողները՝ երթալու ճամբաներնուն դէպ ի հակառակ կողմը կրակին վրայէն կը ցատկէին , ամուսնանալէն առաջ ալ այս միջոցով կը մաքրուէին , պատերազմի երթալուններն ալ այսպէս ընելով ախտելի մնալ կը կարծէին . բոցը եթէ մարելու եղանակին մէջ ըլլար , աղջիկները կուգային վրայէն ցատկելու՝ դեղեցիկ նշանածի վիճակելու փափաք մ՞ ունենալով մտքերնուն մէջէն , և այլն , (տես ժէքրօսայի վերոիշեալ գրուածոյն մէջ) : Ասոր նման արարողութիւններ հիւսիսային Եւրոպոյի մէջ ալ կը գըտնուին մեծ Ռուսաստանի և Ճերմանի Ռուսաստանի Սըբլավոններուն մէջ : Եւրոպոցուց և Հայաստանցուց պէս ասոնք ալ՝ վառուած կրակը մաքրիչ զօրութիւն ունի կը կարծեն : Հեթանոս Սքլավոնները կը կարծէին ալ որ կրակը տարափոխիկ ախտերէ և հիւանդութիւններէ կը պահպանէ :

Թ.

Հայք իրենց չաստուածներուն պաշտօնին յատկացուցած կռատունները Բեթան կանուանէին : իմաստունները այս բառիս ուստի՞ ըլլալը դեռ գտած չեն : Մենք կը կարծեմք թէ Մէր չաստուածոյն անունէն եւ

լած ըլլայ՝ որ ասոր արմատը կրկայ : Հաւանական է որ ասոր առաջին ձևը Բեթան կամ Բեթան ըլլայ : Թէ որ մեր կարծիքն ընդունուի՝ այս բառս ըսել կըլլայ Միհրի պաշտաման տեղի : Մեզ բաղդաւոր կը համարեմք եթէ այս մեր դիտողութեան ուշադիր ըլլան հայկական հնագիտութեան հմուտ իմաստունները :

Վերոյգրելոյս պատշաճօղ Բեթան բառն ալ կը գըտնեմք հայ հեղինակաց գրոց մէջ : Հոյ իմաստունք մինչև հիմայ սխալ կարծիք ըրած են երբեմն մահեան և երբեմն սեղան հասկնալով . Այս տարբերութիւնը բառին իմաստին վրայ ճիշդ գաղափար չունենալէն առաջ կուգայ : Այս բառը կը գործածեն Սգաթանգեղոս և Մովսէս Խորենացին , և ասոնց ըսածը մտադրութեամբ քննելով , կը գտնեմք որ ասոնք այս բառն Բեթան բառին հետ նոյն նշանակութեամբ չեն առներ , այլ երկուքին ալ զատ զատ նշանակութիւն կուտան : Յայտնի է որ , ուր որ Բեթան բառը գործածուած է՝ չաստուածոյ մը սեղան կը նշանակէ՝ որուն վրայ անասուն կը զոհէին կամ նուէրներ կը դնէին . (տես Ագաթանգեղոսի հոյեքն Բեթան , հր. 29, 30, 45, 46, 586, 602, 603ը : Մովսէս Խորենացի Բ. 18, 40, 66, 77 : Փոստ. Բեթան. Գ. 14, Եր. 32, 38) .

Մէկ մեհեանի մէջ քանի մը բագին կրնար ըլլալ . և ասիկայ՝ Բեթանը սեղան կը նշանակէր ըսելուս նոր պացոյց մ'է :

Բառին արմատն է Բեթ . հին պարսկերէնի Գոթ բառէն և մասնաւորապէս յատուկ անուններու կից կը գըտնուի . Բեթարան , Բեթասան , Բեթանին , Բեթանյ , և Բեթ կը նշանակէ « աստուած » , Ռուտի Բեթան ըսել կըլլայ՝ « աստուածոյ սեղան » , թէ՛ նոյն իսկ մեհեանին մէջ ըլլայ՝ թէ՛ կուռքին առաջը (Խորեն. Բ. 77) թէ՛ որ և իցէ չաստուածոյ մը նուիրեալ մեհեանի մը մէջ (Պոստ. Բ. 14) , և թէ՛ մեհեաններէ բնաւ կախում չունեցող պարագաներու մէջ . զոր ոչինակ քրմապետի մը դերեզմանին վրայ (Պոստ. Բ. 66) .

Բեթան բառին նշանակութիւնը տայէ ետքը՝ հարեւ

ւանցի մը ասոր արմատն եղող քոզ կամ պէս բառին վրայ ալ խօսիմք՝ որ հին պարսկերէնին մէջ և յատկապէս յատուկ անուններու մէջ կը տեսնուի, ինչպէս են Պփէրու, Պփուբու, Պփուբու, Պփուբու, Մասուն որ է մահ Պփ. և այլն :

Եւ այսպէս Քննի և քննի բառերուն ծագումը ղէնտ լեզուէն ըլլալէն առնելով՝ մեր կարծեացը հաստատութիւն կը գտնեմք՝ թէ հին ժամանակը Հայոց կրօնքը անտարակոյս Պարսկց կրօնքին հետ մէկ տեղ մէկ աղբիւրէ ելած էր :

Ժ.

Մէջերնին մեհեան կամ բազին գտնուելով սրբազան համարուած քաղաքները և գեղերը՝ ինչպէս որ Զենոբ Գլակէն և Ագաթանգեղոսէն և փաւստոս Բիւզանդէն եւ Մովսէս Խորենացիէն գիտեմք, ասոնք էին :

- 1. Արմաւիր : (Մովս. Խոր. Ա. 20. Բ. 12. 73) :
- Բ. Արտաշատ : (Ագաթ. Եր. 580. Խոր. Բ. 49) :
- Գ. Բազարան : (Խոր. Բ. 40. 49) :
- Դ. Քարքէ լեռը (Զենոբ. Եր. 36 : Բիւզանդ. Գ. 14. Եր. 38. և, Ե. 25. Եր. 218. 219) :
- Ե. Անի ամրոցը : (Ագաթ. Եր. 586 : Խորեն. Բ. 14. 12. 53) :
- Զ. Է. Մծբին. Եղեւսիա : (Խոր. Բ. 27) :
- Ը. Սշախա (Զենոբ. Եր. 25. 29. 36 : Ագաթ. Եր. 603 : Խորեն. Բ. 12) :
- Թ. Բաղուան (Ագաթ. Եր. 608 : Խորեն. Բ. 66. 77) :
- Ժ. Թորդան (Ագաթ. Եր. 585 : Խոր. Բ. 14) :
- Ժ. Թ. Ղ. (Ագաթ. Եր. 587 : Խոր. Բ. 14) :
- ԺԲ. Երիզա, կամ, Երէղ (Ագաթ. Եր. 587 : Խորեն. Բ. 14) :
- ԺԳ. Բազառինճ (Ագաթ. Եր. 590 : Խորեն. Բ. 14) :

Նախնի Հայերը այս տան և երեք նուիրական քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ իրենց չաստուածները կը պաշտէին և անոնց զոհ կըմատուցանէին : Հայոց աշխարհագրութիւնը ասոնցմէ զատ ուրիշ քաղաքներ ալ կը ցուցունէ՝ որոց անունները քուրմերէն առնուած կերևին : Հաւանական է որ ժամանակաւ ուրիշ չաստուածներու կուռքեր ալ եղած ըլլան՝ որոց վրայ ազգային պատմիչները մեզի տեղեկութիւն տուած չեն : Այսպէս են՝ օրինակի աղաղաւ, Պակարճօտաշտ, Բադնայր, Բադրեանդ, և ին :

ԺԱ.

Կուստուաններուն ծառայութիւն ընող էրիկ մարդիկ ալ կը լլային՝ կնիկ մարդիկ ալ. էրիկ մարդոց անուն կուտային ասոնք և կանանց՝ ասոնք (1) : Ասոնց ծագումը և ստուգաբանութիւնը անյայտ կը մնան :

Հայ պատմիչները բնաւ բան մը չեն գրուցեր քուրմերուն կազմուելուն կամ քրմութեան վրայ : Մարաբասի ըսածին նայելով՝ առաջին քուրմ եղաւ Հայկայ որդին Արմենակ՝ Քրիստոսէ 2026 տարի առաջ, և առաջին անգամ սօս ծառերու նուիրական անտառ մը տնկեց : Անկից ետքն է Անուշաւան՝ Քրիստոսէ 1725 տարի առաջ՝ որ յիշեալ անտառին մէջ կատարուած պաշտօնին գաղտնեացը նուիրեալ ըլլալուն համար ասոնք ըսուեցաւ (Խորեն. Ա. 20) : Ասոնցմէ ետքը կուգայ վահագնի սերունդը՝ Քրիստոսէ 520 տարի առաջ (Վարդ. Ա. 31), որ նախահայրնին չաստուածներուն կարգը մտնելէն ետքը՝ քրմութիւնն իրենց անցաւ իրրե ժառանգութիւն. վաղարշակ, Քրիստոսէ 130 տարի առաջ՝ ասոնց մեծ քրմապետութիւնը հաստատեց՝ Հայաստանի ամէն քուրմերուն իշխելու արտօնութիւն տալով (Վարդ. Բ. 8) և վահագնիք անուանեց, Այն անունը վերանին մնաց մինչև ֆրկչի 89 թուականը, որ Տիգրան

Բ. Թագաւորը ասոնք հանեց քրմութենէն, որ իրենց
ցեղին վրայ մնացած էր 600 տարիէն աւելի :

Կը տեսնենք որ Հայկազանց պետութեան ժամանա-
կը՝ քրմապետութեան պաշտօնը միշտ Թագաւորական
ցեղին մարդոց մէկին վրայ էր : Արշակունեաց Հայոց
Թագաւորութեան ժամանակն ալ այսպէս եղաւ : Ի-
րուանդ՝ որ Փրկչի 58 թուին Թագաւորեց՝ իր Երուազ
եզբայրը Բագարան քրմապետ ըրաւ (Խորեն. Բ. 40) և
Արտաշէս Գ. Փրկչի 78 թուին Թագաւորելով՝ Անի ամ-
րոցի Արամազդայ մեհեանին քրմապետ ըրաւ իր Մա-
ժան տղան (Ձր. Բ. 53 և 66) : (2)

Հայաստանի մէջ քուրմերը կերպ մը ստորակար-
գեալ իշխաններու կարգ մտած էին . (ստորակարգեալ
իշխան ըռածը անոնք էին՝ որ Թագաւորին իշխանութե-
նէն թէպէտ կախումն ունէին, բայց իրենց երկիրը բա-
ցարձակ իշխանութիւն կը վարէին իրրև Թագաւոր : Ի-
րենց վեհապետ Թագաւորին որոշեալ սուրբ մը կու-
տային . Թագաւորն եթէ պատերազմ ունենար՝ զօրք
ալ կուտային . ասկից աւելի կախում մը չունէին Թա-
գաւորէն) գոնէ Արշակունեաց ժամանակն այսպէս էր,
վասն զի, ինչպէս պատմիչը կ'ըսէ, վաղարշակ մեծ
արտօնութիւններ տուաւ վահագնի ցեղին . քուրմե-
րուն կարգին գլուխ ըրաւ և մեծ նախարարներուն կար-
գին մէջ գրաւ որ վահագնիք ըսուեցան (Խորեն. Բ.
8) : Այս արտօնութիւններովս Հայաստան քուրմերը պե-
տութեան մէջ պետութիւն կազմելու պէս էին, զօրք
ունէին՝ որ քրմաց սեպհական երկիրները կը կենային
(Ձենոր. Եր. 28. 37) : Պատերազմի առնալ այս զօրքը կը
ժողովուէին . քրմապետին առաջին կանդնէր, և փող
չալելով թշնամուոյն վրայ կը յարձակէին (Ձր. 25) . ա-
նանկ սեպելու է որ ասոնց գտնուած պատերազմը ան-
շուշտ կրօնական հանգամանք մը ունենալու էր : Բա-
ւական է յիշել այն կռիւները՝ որոց դէմ կենալ հարկ
եղաւ Տրդատ Թագաւորին և Հսյոց նախարարներուն
և իշխաններուն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ձեռօք քը-
րիստոնէութիւնը ազգին մէջ նոր մտած ժամանակը Ա-

սոր պատմութիւնը գրած են ժամանակակից պատմիչ-
ներ, ինչպէս են Ձենոր Գլակ և Ագաթանգեղոս՝ որոց
մէկը Սրբոյն Գրիգորի աշակերտն էր, և միւսը՝ Հայոց
Տրդատ Թագաւորին դիւանադպիրը .

Քուրմերուն հարստութեանը և հողի տէր ըլլալուն
եւ երկիրներնուն բազմամարդութեանը և ընտանի ա-
նասուններուն շատութեանը վրայ մեր ընթերցողաց գա-
ղափար մը տալու համար՝ անոնց առաջը կը դնեմք հետա-
քրքրական հասուած մը՝ որուն հեղինակը՝ չորրորդ-
դարուն սկիզբը Տարոն գաւառին մէջ հնդիկ շաստուած
նէրուն պաշտօն տանող քրմաց ստացուածոց վրայ կը խօ-
սի : Ասոնց ձեռքն էին շատ մը գիւղեր . Տուժ 900 տուն
և 400 ձիաւոր . Խորնէ 1906 տուն՝ 700 ձիաւոր և 1007
հետեակ . Բրելս՝ 1680 տուն՝ 1080 ձիաւոր և 400 հե-
տեակ . Կէշք (Կետեղք) 1600 տուն՝ 800 ձիաւոր,
600 հետեակ . Բաղու (Բուղու) 3200 տուն՝ 1040 ձիա-
ւոր, 840 նեա նետող, 680 սիդակաւոր և 200 պար-
սաւոր (Ձեն բոյ գրքին մէջ 280 գրուած է) հետեակ :
Չորրորդ Հայոց նահանգին Հաշտեսրց գաւառն ամբողջ
ասոնց անասուններուն արածելու տեղ յատկացած էր :
Այն դեղերն՝ որ ամէնն ալ երևելի էին՝ սկիզբէն կուոց
պաշտաման յատկացած էին Հայ իշխան տէրէն՝ որ հի-
մայ, այսինքն Սրբոյն Գրիգորի ժամանակը՝ եկեղեցւոյ
տուին 32 տարուան համար (Ձենոր. Եր. 20 և 33) :
Այս նշանաւոր հաստուածը մեզի վիճակագրական ընտիր
տեղեկութիւն կուտայ հին ժամանակի Հայոց քուրմե-
րուն և մեհեաններուն վրայ : Այս տեղս կը տեսնեմք՝
որ հնդիկ կուրքերուն քուրմերը և անոնց պաշտօնեա-
ները միայն Տարոն գաւառին մէջ ունէին 6 մեծ գիւղ .
12298 տուն, և քուրմերը իրաւունք ունէին անասուն-
նին Հաշտեանք արածելու՝ որ Տարոնոյ հարաւային ա-
րևելեան կողմն էր, և ձեռքերնուն տակը 7847 ալ
պատերազմից զօրք ունէին — .

Նոյն Տարոն գաւառին Աշտիշատ քաղաքը իր շքը-
ջակայ երկիրներովը, ուր վահագնի և Անահիտ և Աստ-
ղիկ շաստուածուհեաց մեհեանները կային, վահագնի

ցեղի կամ վահնունեաց ձեռքն էին : Գուրմերուն և գլխաւորապէս քրմայեւոց ունեցած գանձը Մովսէս խորենացւոյն սա պատմութենէն կը հասկցուի : Արտաշէս Գ. թագաւորին սպարապետը Սմբատ՝ երբ երուանդայ յաղթեց՝ Բագարան մուտ և երուաղ քրմայեւտը մեռցնելով, անոր ամէն ունեցածները վերցուց տարաւ թագաւորին տուաւ : Եւ ալ հրաման ըրաւ որ Պարսից Գարեհ թագաւորին ընծայեն՝ որ երուանդայ գէմ իրեն օգնած էր (Խորեն . Բ. 48) : Կրնայ հասկցուիլ ասկից քրմայեւտին ունեցածներուն արժէքը և ճոխութիւնը՝ որ Արեւմտեան Ասիոյ մեծ թագաւորներուն մէկին ընծայուելու արժանի սեպուեր է : Երուաղայ իրեն սեպահական եղած գեղերուն մէջ գերիներ կային . Արտաշէս ասոնք իր սպարապետին տուաւ (ԶԳ) :

Հայոց քուրմերը հեթանոսական իմաստութեան խորհուրդներուն աւանդապահն էին՝ որ ուրիշներուն սորվեցնելու համար դպրոցներ ունէին, և ասոնք մեհեաններուն մէկ մասը կը սեպուէին (Ագաթ . էր. 380 : Խորեն . Բ. 27) :

Գուրմերը՝ որ կրթեալ և իրենց հայրենեաց քաղական կենաց գաղտնեաց հմուտ մարդիկ կըլլային՝ իրենց յատուկ արտօնութիւն ունէին պատմութիւն կամ մանաւանդ տարեգիրք գրելը . թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական կենաց օրական պատահարները օրովը կարձանագրէին : Եւ ինչի Հայոց մէջ այս գրուածներս ընդհանրապէս զգալի պատմութիւն ըսելով կըճանչուէին , ասոնց հեղինակ քուրմերուն մէկին անունը խորենացիէն կոտորիմք, որ էր Անի ամրոցին Ողիոմպ քուրմը , փրկչի թուականութեան առաջին դարու վերջերուն մօտ : Կերևի որ ասոր գրքէն օգուտ քաղած է պատմիչը (Խորեն . Բ. 48) :

Այս արտօնութեամբ մեհեանները գիւանատուն ալ կուենային, որոց հոգը և պահպանութիւնը քուրմերուն և նոյն իսկ թագաւորին խնամոց կը վերաբերէր (Խորեն . Բ. 27) : Գլխաւոր գիւանատուն և պատմական յիշատակներուն պահուած տեղը Անի ամրոցը Ա-

րամազդայ մեհեանն էր : Բարդաթան անուանի՝ Գնոստիկեան աղանդաւորը երկրորդ դարուն կէսին Հայաստան դպրոց հիմնելու և աշակերտներ հասցնելու ջանքը անպտուղ դանելով՝ Անի ամրոցը դնաց պատմական և կրօնական յիշատակագիրները կարդալու , և երկու կտոր գիրք յօրինեց , որ հաւանական է թէ շատ հետաքրքրական պիտի ըլլան , բայց դժբաղդաբար մինչև մեր ժամանակը հասած չեն : Ասոնց մէկին մէջ բազմի և կուռքերը պաշտելու վրայ կը խօսէր , միւսը Հայոց թագաւորներուն պատմութիւնն էր (Խորեն . Բ. 46) :

Գոնէ այս հռչակաւոր Գնոստիկեանին առաջին դործը ձեռքերնիս եթէ հասած ըլլար՝ ուրիշ աղդային յիշատակագրեր չունենալով ալ կրնայինք հին Հայոց կրօնքին վրայ աւելի կարգաւորեալ և ընդարձակագոյն դադարիար մ' ունենալ : Բայց ժամանակն այս հարկաւոր ընթացքը անջնջելի ընթացքովը ժամանակը մեղնէ խլելով՝ հեթանոս Հայաստանի այդ ընտիր յիշատակագիրը այդ կերպով մեղ զրկեր է : Ուստի այս պարզ բացատրութիւնը մեր ընթերցողաց աւանդելու համար բաւական կը սեպուիք այս համառօտ և դժուարիմանալի և անկատար տեղեկութիւնքս :

Արդեօք այս դժուարին և հետաքրքրական խնդիրս կարողացանք քիչ մը լուսաբանել : Ասիկայ այնպիսի կէտ մ' է՝ զոր այս տեսակ մասնաւոր հետազոտութեանց ձեռնահաս անձինք կրնան որոշել :

Եւանթուութիւն ԺԱ. յօդուածոյն

Պետոսի սպարապետութեան տակն եղող Հռովմայեցի Լեղէններուն վրայ Պարթևք յաղթութիւն ըստանալէն յետոյ՝ Պարթևաց վոլոգեսոս (ըստ մեղ վազարը) թագաւորը Ներոն կայսեր գեապաններ ու նամակներ զրկեց իմացնելով՝ որ իր Տրդատ եղբայրը Հայոց թագաւորական աթոռէն ի յնալով չէր հրաժարուեր

նոյն կորսուած թաղը վերստին ձեռք բերելու համար
Հռոմ երթալ, թէ որ իր քրմութեան պաշտօնները ար-
գելք չըլլային (Տակիրտոս . Գրքի ԺԱ . 24) : Ըստ
այսմ կրնանք ենթադրել որ Պարսկաստանի պէս՝ Հա-
յաստան ալ շատ անգամ Արշակունի թագաւորները քր-
մապետութեան պաշտօն ալ կը վարէին :

ՎԵՐՁԻՆ ԽՕՍԻ ՄԸ

Մեր հետադարձութիւնները վերջացուցած տեղերնիս
ըստ պատշաճի խօսք մ' ալ աւելցնեմք : Խմաստուն
մարդիկ վանայ սեպածև արձանագրութեանց մէջ Հա-
յաստանի Հալտիա անուն կուռք մ' ալ կարդացեր են :
Հայ պատմիչներուն մէկին ալ գրուածոցը մէջ՝ որքան
որ մեր ձեռքը հասած են, ասոր յիշատակութիւնը
տեսնուած չէ : Բայց Հալտիա անունը խօրստպատի մեծ
արձանագրութեան մէջ ալ կը պատահի՝ որ հրատարա-
կուած է մօտ ատեններս, (Գրքի ԺԱ . 1863 Բ-
նի ցործիւր, Գրքի ԺԱ . 1863 Բ-նի ցործիւր) : Խօրստպատի
պալատին այն մեծ արձանագրութիւնը՝ զոր Օրբէր և
Յովակիմ Մենոն հրատարակած և մեկնած են, կը գրու-
նուի յիշեալ պարբերականին 14 և 15 երեսները : Այս
արձանագրութիւնս կըսէ՝ որ ասիկայ Հայոց Ուրսա թա-
գաւորին պաշտած աստուածն էր՝ զոր Ասորեստանեայց
Ուրկն թագաւորն անկից առած վերուցած էր իբրև
աւար պատերազմի : Այն Ուրկոնն՝ որ Սլավ թարգմա-
նութեան մէջ Եւ և Աստուածաշունչի հայերէն թարգ-
մանութեան մէջ Եւ կ'գրուի (Եսայի . Ի . 1), Եսայի
մարգարէին ժամանակակից էր, Գրքի ԺԱ . 726 տարի
առաջ, և այն ժամանակը Հայոց թագաւորն էր Պա-
րոյր՝ Հայկազանց ցեղէն՝ որուն թագաւորութեան ժա-
մանակն է Գրքի ԺԱ . 748—700 տարի առաջ : Թէ որ

Ուրսա կամ Ուրթա անունը ճիշդ է՝ այս թագաւորս
Պարոյրը ըլլալու է * :

(Տե՛ս և Ուրսա անունի՝ Հերոդոտոսի պատմութեան թարգմանա-
լեւնը կարգը՝ Ասորեստանեայց ժոյկաւորութեան ժամանակագրութեանը
և պատմութեանը վրայ գրած առանձին ծառը . հարցի Ա . զննութեան
Է . Եր . 473 :)

* Պարոյր անունը Հայոց լեզուին մէջ նշանական բառ
մ' է եւ կարելի է որ յիշեալ արձանագրութեան Եւրսա կամ
Եւրթա բառը հայերէն բառին թարգմանութիւնն ըլլայ :
Ե . Թ .

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱԳԻՒՑ

ՀՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՎՐԱՅ

Ազգային կրօնական հնախօսութեան վերջը իմաստուն հեղինակը Պ. Մկրտիչ Էմինեան Ասորեստանեայց սեպածե գրերուն բացատրութեանց մէջ Ուրսա և կամ Ուրծա անուն Հայոց թագաւորի մը և անոր պաշտած Հալտիա անուն կուռքի մը յիշատակութիւն գրեր է, և ժամանակագրութեանց նայելով գուշակեր է որ այն տեղ յիշուածը մեր Հայկազն Պարոյր թագաւորն եղած պիտի ըլլայ: Ասոր վրայ մե ի ալ կը ներուի անշուշտ մեր կարծիքը բացատրել առանց արժամէն աւելի հաւանականութիւն տալու:

Այս յիշատակութիւնը խորսագրատի պալատին մեծ արձանագրութիւններէն առնուած և ասիական շրջիւն և ասորիական իմաստասիրութեան մակագրեալ պարբերականներուն մէջ գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակուած ըլլալով, մենք այս վերջնոյս մէջէն որքան որ Պ. Էմինեան համառօտ մը յիշածին վրայ դրուած գտանք՝ այս տեղս կը թարգմանեմք, և վերջը մեր գիտողութիւնները կընեմք:

Այս արձանագրութիւնն Ասորեստանեայց Սարկոն թագաւորին անունովն է, զոր Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը Առան կըսէ (Եսայի. Ի. 4), և թագաւորած է ֆրկչի թուականէն 721 էն մինչև 702 տարի առաջ, տասն և ինն տարի: Յիշեալ պալատին աւերակներուն մէջ տասն և երեք տեղ ասոր զանազան արձանագրութիւնները գտնուած են, որոց մէջ մէկը՝

որ համեմատաբար ուրիշներէն մեծ է, Սարկոնի այլ և այլ յաղթութիւնները կը պարունակէ անոր թագաւորութեան ատեն, որ ով Հայոց վրայ գրուածը կ'ըլլայ 714 տարի ֆրիստոսէ առաջ, որ է Պարոյրի Հայոց վըրայ թագաւոր անուն ով տիրելուն երեսներորդ տարին. ասոր երկրորդ տարին ալ՝ 713ին այն պատերազմը շարունակած կը պատ մէ, և այս է արձանագրութեան պատմածը:

«Դապալի թագաւորն Ամրիս իր խուլի հօրն յաջորդեց: Ասոր գահակալելուն հաճութիւն տուի, և խելաքքու (կիլիկիա) գաւառն ալ, որ ասոր նախնեաց իշխանութեան տակ եղած չէր, ասոր շնորհեցի: Բայց ասիկա դաշնադրութեան հաւատարիմ չկեցաւ և դեռ պաններ զրկեց Հայոց Ուրսա թագաւորին և Մօշեաններուն Միդա թագաւորին՝ որ իմ երկիրներս ձեռքէ առեր էին: Ամրիս իր մարդիկներով Ասորեստան փոխադրեցի, նոյնպէս իւր նախնեաց ցեղին անդամները և երկրին մեծամեծները, և հարիւր կառք. և ասոնց տեղը իմ կայսերութեանս հաւատարիմ հպատակ Ասորեստանցիներէն դրի, որոց վրայ իմ տեղակալս իշխան կարգադրեցի, և հրամայեցի որ տուրքերնին վճարեն:

«Որքան ժամանակ որ վանայ իրանչու (թագաւորը) կենդանի էր՝ իմ կայսերութեանս անձնանուէր հպատակութիւն կընէր, բայց բողոքը անիկայ յախշտակեց, և անոր հպատակները անոր Ազա տղան թագաւոր ըրին: Հայոց Ուրսա թագաւորը իրեն համախոհ Միլտիս լերան և Չիգարդուի և Ոկսիսեդիի բնակիչները և վանայ մեծերը ինձմէ ապստամբեցոյց, իրենց Ազա թագաւորին մարմինը լեռներուն գագաթը ձգեցին և անոր Ուլլուսուն եղբայրը վանայ թագաւոր դրին հօրը տեղը, որ Ուրզայի կողմը հակեցաւ, և անոր քսան և երկու ամրոց առաւ մէջի պահապաններովը: Ես սրտիս տրտմութեան միջոցին Ասուր աստուածոյն բոլոր զօրքը համբեցի, միտքս դրի որ այն երկրին վրայ յարձակիմ: Յարձակմանս մօտենալը վանայ Ուլլուսուն թագաւորը տեսաւ, զօրքովը դուրս ե-

լաւ և բարձր լերանց կիրճերու ն մէջ ապաստանեցաւ .
 Անոր թագաւորութեան իդ ուլտի քաղաքը իղիպիա
 և Ուրմիդ քաղաքները և ամուր բերդերը առի և
 միսիր դարձուցի, և Հայկազն Ուրսայի վերաբերեալ
 ները ամենն ալ միացուցի բարձր լեռներուն մէջ : Ա-
 նոր թագաւորական ընտանիքէն 250 հոգի իմ ձեռքո-
 վըս բռնեցի, 55 պարսպաւոր քաղաքներն առի, որոց
 ութն հատը սուրբական քաղաք և տասն և մէկ հատը
 անառիկ ամրոց էին, ամենն ալ : Նիսիր դարձուցի : Ու-
 լուսունի քան և երկու քաղաքն էլն ալ որոց Ուրսա
 տիրեր էր, Ասորեստանի հետ միացուցի : Դույեա գա-
 ւառէն ութն ամուր քաղաք գրաւեցի . Տիլուզինա և
 Աատիա գիւղաքաղաքներն ալ առի, և չորս հազար
 երկու հարիւր հոգի իրենց բոլոր շնչուքը դերի բը-
 նուեցան :

«Նոյն Միջոցին Զիգարդայի Ս իդագտի թագաւ-
 րըն ալ կայսերութենէս ապստամբեցաւ . ինքն և բոլոր
 երկրացիք անտառները վախան, ուր հետքերնին ան-
 դամ չը տեսնուեցաւ :

Ասոր թագաւորութեան Բարտա քաղաքը միսիր
 դարձուցի . անոր չըջականերէն մեծ քաղաքի տիրեցի
 և կողոպտեցի . վանայ գաւառին Սուանդակոնոլ և
 Ծուրծուխու քաղաքները Միդագտի ի յարած էին, ա-
 սոնք ալ առի և կողոպտեցի : Ետքը Միլիսի լերան
 Պակատագտի իշխանը բռնելով մորթը հանեցի . Տայ-
 դուքու և անոր ընկերները Համաթ սարի և հոն բը-
 նակեցուցի :

«Ս յն ատենը Ուրուսուն իր բարձր լեռներուն վը-
 րայէն իմ վառաւոր յաղթութիւններս իմացաւ . թուհոյ
 պէս խոյանալով եկաւ ինձի աղաչանքով ներում խնդը-
 բելու . ես անոր անհամար չարութիւններուն ներեցի,
 և անօրէնութիւնները ջնջուեցան . կրկինները իրեն վե-
 րադարձուցի և զինքը իր թագաւորութեան անաթուրնստե-
 ցուցի . Ուրսայի և Միդագտի ձեռքէն առած երկու ամ-
 րոցներս և քսան երկու մեծ քաղաքներս անոր շնորհե-
 ցի, և երկրին խաղաղութեան աշխատեցայ : իմ վե-

հափառութեանս պատկերը շինեցի . վրան իմ տիրոջս
 Ասուր աստուծոյն փառքը դէ տեցի և շատօրինակներ ընե-
 լով անոր թագաւորութիւնը ի իքա զի քաղաքը կանդնեցի . . .

«Մուսասիր քաղաքին Ուրզանա իշխանը Հայոց
 Ուրսա թագաւորին վստահելով ինձի հնազանդիլ չու-
 զեց : Զօրացս ուժովը և վստայեութիւնով մը Մու-
 սասիրի տիրեցի, և ինքը կ'անքը աղատելու համար
 մինակ փախաւ լեռները դնաց : Ես Մուսասիրի մէջ իբ-
 րև տէր վարուեցայ . Ուրզանայի կինը և տղայքը և
 աղջիկները և անասունները և դանձը և պալատին մէջ
 ինչ որ կար՝ որ չը հաւնուեր և բաներ չէին՝ և երկու
 հազար հարիւր հոգի իրենց ամեն ունեցածներովը և
 Հալտիա և Պակատարտու աստուածներն և ուրիշ կուռ-
 քերնին և անոնց բաղմաթիւ նուիրական անօթներն
 առի :

«Հայաստանի Ուրսա թագաւորը Մուսասիրի առ-
 նուիլը և Հալտիա աստուածոյն վերցուիլը իմացաւ, իր
 մեծամեծներուն ներկայութեամբ դաշայնով ինքզինքը
 դարկաւ ու մեռաւ :» (Տրեքէտ Գրիստոնէական Կի-
 ւորէ 1862 յուլիս) :
 Այսքան է իօրսապատի պալատի ն մեծ արձանադրու-
 թեան մէջ Հայաստանի անունը տալով խօսածը . Ու-
 րիշ արձանագրութեանց մէջ ալ մի և նոյն պատմու-
 թեան համառօտ յիշատակութիւնը կը գտնուի :

Իօրսապատի արձանագրութեան վերջինները գտնուելէն
 առաջ Ասորեստանեայց թագաւոր մը Սարկոն անուն
 Եսայեայ մարդարէութեան վերջինները ինչեալ տեղէն զատ
 դտնուած չէ . այն ալ երրայակամ ինչեալ տեղէն մէջ, իսկ
 չապէս անկէց առնուած թարգմանութեանց մէջ, իսկ
 հայ թարգմանութեան մէջ՝ որ եօթնամեկուսեան յունական
 թարգմանութեանէն է Առան գրուած է . և ասոր յա-
 նուանէ մեղի ծանօթ Ասորեստանեայց թագաւորնե-
 րուն ո՛րն ըլլալը վճռաբար չին որոյնքան ինչեալ յունական
 յիշներն և ժամանակագիրները . Բարսիլի մէջ Ասորեստանեայց Սենեք
 գաւորին տղան Ասորդանը կը կարծէ, որ հօրը յաջոր-

դեց . Բայց արձանագրերէն առնուած թուականնե-
րուն որ իւրաքանչիւր երևելի դործ որ թագաւորին
քանի երրորդ տարին ըլլալը կը նշանակուի , ճշդու-
թիւնը վկայեալ է . և այս պատմածներուն ժամանակը
Փրկչի թուականէն 714 և 713 տարի առաջ կուգայ ,
որ Հրէից Խորայելի թագաւորութեան վերնալուն թու-
ականն է . և այս թագաւորութիւնս վերցնողն ալ Ա-
սորեստանեայց Սաղմանասար թագաւորն ըլլալը ան-
տարակուսելի է , որով Սարկոն ալ որ նախնի Ասորես-
տանեայց լեղուաւ բռն կամ ճշմարիտ նշանակելուն
բազմաքնին հնադէտներ կը վկայեն , Սաղմանասարայ
մականունն տրուած ըլլայ կայսելի է , որ հօրը մեռնելէն
ետքը թագաւորութեան յաջորդելուն վրայ վէճ ըլլա-
լով վերջապէս ասոր համար միաբանեցան և ճշմարիտ
թագաւորն այս է ըսին , և այս անունս ալ իր բուն
Սաղմանասար անուան հետ կը մնայ . Բայց այս կէտը
մեզի համար կարևորութիւնն չունենալով կը մնայ մե-
զի Պարոյր թագաւորին պատմութիւնը տեսնել :

Պարոյր՝ առաջ իբրև պարզ աղգապէտ՝ բայց բա-
ցարձակ իշխան մը՝ իւր հօրը Սկայորդին յաջորդեց
Փրկչի թուականէն 848 տարի յառաջ . և երկու տարի
տիրելէն ետքը՝ Մարաց վարքակէս և Բարկունի Բեղե-
սիս թագաւորներուն հետ միաբանելով՝ Ասորեստա-
նեայց Սարգանաբաղու թագաւորը իր պալատին մէջ
յուսահատարար ինքզինքն սյրելով մեռնելու հարկին
մէջ դրին . Պարոյր այս յաղթութեանս մէջ մեծ մասն
ունենալով՝ իւր նիզակալ ինքներն վարքակէս և Բեղե-
սիս արժան տեսան որ թագաւոր ըսուի . Սարգանա-
բաղու յաջորդեց թիկաթ փաղասար , որուն մահուանէն
ետքը յաջորդեց Սաղմանասար Սարկոն , Փրկչի թուա-
կանէն 721 տարի յառաջ : և Պարոյրի թագաւորութեան
անուամբ աղբին վրայ տիրելու սկսելէն 23 տարի ետ-
քը : Այսքան միայն է Պարոյրի համար Խորինացոյն
պատմածը (Ռ . 21) : Մահուանէն ետքը յաջորդեց
տղան Հրաչեայ , որուն թագաւորութեան սկիզբը , ուս-
տի և Պարոյրի կենաց վերջը՝ Բրիստոսէ 700 տարի ա-

առաջ է . այն ատեն Ասորեստանեայց վրայ կը թագաւո-
րէր Ուրկանի թուր և Սենեքերիմայ տղայն Ասորդան .
Օբբէրդ իմաստուն հնադէտին հաշիւին նայելով՝ որ
վերոյգրեալ արձանագրութիւնը հրատարակած է , և Ուր-
կանի թագաւորութեան սկիզբաւորութիւնը 721ին կը
դնէ , Հրաչեայի թագաւորութեան , ուստի և Պարոյ-
րի մահուան տարին 693 պիտի դնեմք :

Արձանագրութեան ըսածին նայելով՝ Պարոյր անձ-
նասպանութեամբ մեռած պիտի ըլլայ Սարկոնի ար-
չաւանաց երկրորդ տարին , Բայց նոյն արձանագրու-
թեան նայելով՝ Սարկոն՝ որ ասոր կենդանութեան ժա-
մանակ ասոր պաշտած կուռքն անգամ վերցուցեր էր
ուրիշ կենդանի և անկենդանի ստացուածներէն զատ ,
մեռնելէն ետքը մէկ մ'ալ Հայաստանի վրայ չյարձա-
կիր , ո՛չ երկրին տիրելու համար՝ եթէ տակաւին իրեն
հնազանդած չէին , և ո՛չ անոր յաջորդին հետ հպա-
տակութեան դաշինք դնելով՝ անիկայ թագաւորեցնե-
լու համար , իսկ Պարոյրի յաջորդի կողմէն դեսպան ալ
չերթար անոր . մէկ խօսքով ըսեմք , Հայոց թագաւո-
րին մահուանէն ետքը մէկ մ'ալ նոյն թագաւորու-
թեան անունը չկայ , ո՛չ Սարկոնի և ո՛չ անոր տղուն Սե-
նեքերիմայ արձանագրութեանց մէջ : Արդեօք չե՞նք
կրնար Սարկոնի հարցնել թէ Ուրսա թագաւորը յու-
սահատութենէն անձնասպանութեամբ մեռնելէն ետ-
քը դուն ի՞նչ ըրիր , և ըրածներդ ինչո՞ւ արձանագր-
ութեանդ մէջ չգրիր , որով ըրած յաղթութիւններէդ
օգուտ քաղել չի գիտնալդ յայտնի կրնես :

Յիրաւի պատմութեան մէջ կրտէ թէ յիսուն և հինգ
պարսպաւոր քաղաքներ և ուրիշ տեղեր և բազմաթիւ
գերիներ առեր է . բայց պատմութիւնը քիչ մը շփոթ
է . պատերազմը վանայ թագաւորին հետ է , որուն
Ուրսա թագաւորը օգնութիւն տուած էր . այս օգնա-
կան զօրքը մեռցուցած և վանայ թագաւորը լեւան-
բը փախցուցած կրնայ ըլլալ . բայց վանայ հողէն ան-
դին անցնելով Հայոց երկրէն տեղ առնելը Հայոց հետ
յայտնի պատերազմ չբացած չէր ըլլար , որուն յիշա-

տակը չկայ վանայ թագաւորին հետ պատերազմելուն պատմութեան կարգը: Միայն այս վերջնոյս՝ իր կա- մաւը Հայոց թագաւորին տուած քսան և երկու քա- ղաքներն առած կըլլայ Հայոց ձեռքէն, և ասոր ալ գիւրութիւն ունէր. որովհետեւ վանայ սահմանին մէջ էին, որով և Միջագետաց մօտ՝ որ Ասորեստանեսայց պետութեան տեղն էր, մանաւանդ որ՝ վան քաղաքը Ասորեստանեսայց Շամիրամ թագուհիին սիրելի բնա- կութիւնն էր, և չեմք գիտեր թէ Հայք երբ տիրեցին այս քաղաքիս, կարծիք մ'է ըսելիքս. Հայոց վահա- գըն թագաւորին որդին վան այս քաղաքս իւր իշխա- նութեան ներքէն առաւ, կամ իւր նախնիքներէն այն պէս գտաւ. կարելի է որ ասոր հայրը վահագն՝ որ արիութեամբ անուանի էր, մինչև անգամ հիւռճինե- բուն նախնիքը վրացիք ասիկայ իրենց կուռքերուն կարգը գրին Յունաց Արէս և Հռովմայեցոց Մարս չաստուածներուն պէս պատերազմի չաստուած ընելով- այս վահագնը Ասորեստանցոց հետ պատերազմ ունե- ցաւ, և վան քաղաքը անոնց ձեռքէն առնելով Շա- միրամակերտ անունը վրայէն վերցուց, և որպէս զի միշտ Հայոց ձեռքը մնայ՝ իւր որդւոյն և ժառանգին վան անունն ալ անոր վրայ դրաւ. Ասոնք հաւանական կարծիքներ են. բայց որովհետեւ Հայոց Հսցկազուն թագաւորաց վրայ մինչև Տիգրանայ ժամանակը՝ ման- րամասն պատմութիւն մը չունիմք, այսպիսի կարծիք- ներ բացատրելն օրինաւոր կը սեպեմք:

Սարկոնի Հայոց հետ բան չունենալուն և արձա- նագրութիւնը սնտաի պարծանք մը ըլլալուն ուրիշ հա- ւաստիք ունիմք: Հայաստանի քաղաքներուն շատին անունը հին է. և ոչ միայն աղիւն, այլ և մօտակայ աղգաց ալ ծանօթ ըլլալու է: Բայց մենք արձանագր- րութեանց մէջ ո՛չ քաղաքի կամ գաւառի մը, եւ ո՛չ թագաւորի անգամ ճիշդ անունը չեմք գտներ, և զըտ- նուած անունները տառադարձութեամբ անգամ մեզի ծանօթ անուններու մօտեցունելու գժուարութիւն կայ- մինչև անգամ արձանագրութեանց թարգմանը Պ. Օբ-

բէրդ՝ որ աշխարհագրութեան և հնագիտութեան քա- ջահմուտ անձ մ'է, մէկ հատ մը միայն գտեր է մեզի ծանօթ անուններու մօտ. այն է Խիլաքքու անունը, զոր կիլիկիա նշանակել կը կարծէ: Ասկէց աւելի մօտ է ըստ ձայնին Դոսայիա գաւառին անունը՝ Տայք գաւա- ռին, և Աօքիա գիւղաքաղաքին անունը՝ Ուտիք գա- ւառին, Բարտա քաղաքը՝ զոր արձանագրութիւնը Չի- քարդու գաւառին մայրաքաղաք կանուանէ, Պարդու- քաղաքին անուանը. Բայց ասոնք ամենն ալ Ասորես- տանէն չատ հեռու, և Հայաստանի հիւսիսային սահ- մաններուն մօտերն Սարկոնի մինչև այն տեղերն էր- թալը չը յիշատակուի:

Բայց Հալտիա կուռքը ի՛նչ ընենք, զոր արձանա- գիւրը Պակապարտու կուռքին հետ մէկտեղ Մուսասիօի Ուրզանա իշխանին պաշտած կուռքն ըլլալ կը ցուցնէ. բայց երբոր Սարկոն ասոնք վերցուցեր և որպէս թէ ի- բնն գերի ըրեր է՝ Հայոց կարծեցեալ Ուրսա թագա- ւորը յուսահատելով՝ որպէս թէ իւր պաշտած կուռքը գերի գնացած ըլլայ, իր նախարարներուն քով գառոյ- նով ինքզինքն զարկեր մեռեր է: Մենք ոչ Մուսասիօ անունով գաւառ կամ քաղաք կը ճանչնամք Հայաս- տանի մօտ կամ կից, և ո՛չ անոր իշխանը Ուրզանա կամ Ուրսանա, որուն անունն ալ Հայերէն չէ. Լուժ- ժաաի՝ որ այս սեպածէ գրերը կարդալու վարճ իմաս- տուն մէկն է, կըսէ որ նա մասնիկը անունի մը յարե- լով, նոյն անուան սեռական հոլովի նշանակութիւն կուտայ. Ասոր ըսածին նայելով Ուրզանա կամ Ուրսա- նայ ըսել կըլլայ Ուրսայի վերաբերեալ: Եւ որովհետեւ արձանագիրը Ուրսա անունով այն ժամանակի Հայոց թագաւորը կը ճանչնայ, Ուրսանա ալ անորը կըլլայ իրրև լիոխարքայ կամ սպարապետ կամ կուսակալ: Ուրսայի այս արձանագրութեան մէջ պատմուած անձ- նասպանութիւնը ասոր Հայոց թագաւոր ըլլալը բոլո- ըովին անհաւատալի կ'ընէ. Պատճառն վերն իմացու- ցած եմք որ արձանագրութեան ժամանակը Հայոց թագաւորը Պարոյր էր, որ չէ թէ Սարկոնի կենդանու-

Թեան ատենը ինքզինքը մեռցուց, այլ անոր տղուն Սենեքերիմայ ժամանակն ալ ողջ էր, և Սենեքերիմայ տղուն Ասորդանին օրը մեռաւ :

Արձանագրութեանց մէջ սնապարծութեամբ սուտ մտած ըլլալուն ալ նշան կայ : Սարկոնի արձանագրութիւնը կը պատմէ որ Սարկոն Մարաց թագաւորութեան հետ պատերազմ ունեցեր է : Բայց Սարկոնի տղուն յաջորդը Սենեքերիմ ալ սեպածե արձանագրութիւն ունի՝ որ այն ալ խօրսապատ գտնուած է : Ասոր մէջ Սենեքերիմ իրեն համար կը պատմէ թէ՝ Պիթպարու գաւառին, Սիսիխոու և Գումախդի մեծ քաղաքները և շրջակայքը գրաւելէն և Ասորեստանի խառնելէն ետքը (յիշեալ գաւառն ալ անոր մեծ քաղաքներն ալ ծանօթ չեն մեզի : Գումախդի անունը Բարձր Հայոց նահանգին կամախ քաղաքին անուանը մտ է), Մարաց հեռաւոր երկիրը գնաց, որուն անունն անգամ իր նախորդ թագաւորները լսած չէին, կրէ : Մարաց թագաւորը վարբակէս՝ Հայոց Պարոյր և Բաբելաղոց Բեղեսիս թագաւորներուն օգնութեամբը Սարկոնի հօրը Սարգանաբաղի վրայ պատերազմ բանալը վկայեալ պատմութիւն մ'է, և անհնար էր որ Սենեքերիմայ ո՛չ հայրը և ո՛չ պապը ասոնց անունը լսած չըլլան . ուստի կրսեմք որ Սենեքերիմ, որ իր ժամանակին մերձաւոր դէպք մը այսպէս ջրելու և սուտ հանելու չը համարձակելու չափ խոհեմութիւն ունէր, այս զրուցուածքով իր հօրը Սարկոնի անհոգ թուլութիւնը կերպով մը կշտամբած կ'ըլլայ, որ Մարաց դէմ պատերազմ բանալով հօրը մահուան վրէժը չառաւ . որպէս թէ Մարաց անունով թագաւորութիւն կենալն անգամ լսած չըլլար :

Ի վերջոյ աս ալ կ'ըսեմք որ սեպածե արձանագրութիւնները ժամանա ին դէպքերուն պաշտօնական պատմութիւններն ըլլալով, հաւատարմութեան և վաւերականութեան նշան մը կը սեպուին հասարակօրէն . և թէպէտ այսպիսի պաշտօնական հրատարակութեանց մէջ ալ մասնաւոր դիտմամբ մը, զոր օրինակ, ազգասիրու-

Թեան ողւով, կամ ճիշդը պատմած ժամանակինն հասարակութեան մէջ տրտունջ ելլելէն վախնալով, որ երբեմն շատ ծանր հետեանք կուենան, եղածը չեղածի և չեղածն եղածի պէս պատմուելու հարկ մը կրտեսնուի . ասոր օրինակներն ամեն ժամանակ տեսնուած են : Այսու ամենայնիւ մեզի այս տեղը այնքանը բաւական էր ցոյնել որ արձանագրութեան ըսած Ուրսան որ Հայոց թագաւոր կը կարծուի, Հայոց թագաւոր չէ . պատմութեան ճշմարիտ կամ սուտ ըլլալը մեր հոգ ընելու բանը չէ :

Ասորեստանեայք ուրիշ աղգաց պէս՝ մեր ազգին անունը Արմէն կամ Էրմէնի կը կոչեն հին ատենէ ՚ի վեր, որ մեր Արամ նախահօրն անունէն ելած է : Այս Արամը՝ նոյ նահապետին Յաբեթ որդւոյն ցեղէն էր . բայց Յաբեթի եղբօրը Սեմայ ցեղէն ալ Արամ մը կար, և բնական է, ինչպէս որ ճշմարիտ ալ է, որ ասոր ցեղն ալ կրնար Արամեան ըսուիլ . և իրօք ալ Ասորեստանցիք և Ասորոց երկրին բնակիչները և Գաղղէացիք Արամեանք ըսուած են . Ուստի կրնայ ըլլալ որ արձանագրութեան նշանակած Ուրսա թագաւորը այս Արամեաններուն մէկ երկրին տիրող թագաւորն ըլլայ, և Մէսիր՝ այն տեղերուն քաղաքն ըլլայ : Գուցէ Մոպսաւեն տիա քաղաքին՝ որ կիլիկիայի մէջ ըլլալով Ասորոց երկրին սահմանակից է, հիմակուան Մըսիս անունը արձանագրութեան ժամանակը գործածուած հին անունն է . վերջը եւ վանկը որ հոլովայանք մը կամ աննշան մասնիկ մը կրնայ ըլլալ, ձայնաւորները փոխելով, որ ամեն լեզուաց մէջ յաճախ տեսնուած բան մ'է :

ՅՈՎ. Պ. Տ. Կրպ. Տէրոյնց

ՎՐԻՊԱԿԻՔ

Երև	Դաս	Ինք	Վերջ
11	18	Մարտի	Մարտի
11	22	Մասիկ	Մուլեր
11	24	Պիտուղանի	Պիտուղանի
12	29	Ավենդա	Ավենդա
12	31	Օրամագին	Որամագին
13	29	չաստուածուհին	չաստուածուհին
14	1	Հերմեարե	Հեմեարե
14	8	Յոյս	Հոյս
16	31	Քրայցերի	Քրայցերի
17	2	Քրայցերի	Քրայցերի
17	23	Արտաշատ	Կար Արտաշատ
18	19	Մեծագոյն	Մեծագին
19	20	Տարմ	Տարմ
19	21	Բարբե	Քարբե
28	14	Արամադդը	Արամադդայ
31	9	'ի Շղուհի	'ի Շղուհի
32	29	Իր	Քր
34	11	Խասանցիք	Խասանցիք
34	12	Կովօլսոնի	Խօլսոնի
34	33	Մանտայինբը	Մանտայինբը
37	17	Միացնել	Մեացունել
38	2	Ըլլալով	Հըլլալով
38	11	Առդալ	Առդալ
38	17	Լաուէն	Լասսե
38	22	ու	սա'
38	31	Գիսնաէ	Գիսանէ
38	33	Առտալ	Առդալ
38	34	Հայման	Նայման
39	2	Լաուէնի	Լասսէնի

Երև	Դաս	Ինք	Վերջ
40	8	Յունաստան	Յունաստանէն
40	24	Արտէմէսին	Արտէմէսինը
40	28	Դերվան	Դերվան
41	35	Կելլու	Խօլլու
42	21	Կատնոսը	Կատնոսը
42	32	Կովօլսոն	Խօլսոն
47	22	Կերեէր	Հ'երեիը
49	28	Կը խօսին	Կը խօսինք
51	34	Ղատ	Ղատ
52	31	աստուածնայնել	աստուածայնել
53	3	Հայմանին	Նայմանին
54	16	Դազունայի	Թոթոնայի
60	4	Մապօն	Մապօկ
63	17	յիշատակագիրը	յիշատակագրէն
66	19	Մէնոն	Մէնան
66	21	Ուրսա	Ուրծա
66	23	Ուրկօն	Սարկօն
66	24	Ուրկօն	Սարկօն
67	1	Ուրծա	Ուրծա

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0432369

